

GODS GENERAALS IN NEDERLAND

DEEL 3

Volg hun geloof na

*Acht Nederlandse mannen en vrouwen
van God, van Guido de Brès tot Arnol Kox*

*Let op de uitkomst van hun
levenswandel, en volg hun geloof na.*

Hebreeën 13:7

WIM KAMPHORST

GODS GENERAALS IN NEDERLAND · DEEL 3

Volg hun geloof na

*Acht Nederlandse mannen en vrouwen van God,
van Guido de Brès tot Arnol Kox*

WIM KAMPHORST

Inhoud

Colofon	1
Inleiding: een menigte van getuigen	2
Guido de Brès: de man die zijn geloof over de muur gooide	6
Anna Maria van Schurman: de geleerde die het betere deel koos	19
Johannes van der Kemp: de dragonder die blootsvoets ging	30
Johannes en Hendrina van 't Lindenhout: het wezendorp	42
Johannes Post: de boer die zijn deur openzette	53
Hebe Kohlbrugge: de vrouw die de leugen niet wilde zwijgen	63
Hans Rookmaaker: de kunstkenner uit het kamp	73
Arnol Kox: de man die riep in de winkelstraat	83

Nawoord

93

Colofon

Volg hun geloof na. Gods generaals in Nederland, deel 3

© 2026 Wim Kamphorst Stichting (F) Luister Nederland

Bijbelcitaten zijn overgenomen uit de Herziene Statenvertaling © 2010 Stichting HSV.

Eigen uitgave. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Bij elk hoofdstuk staan de geraadpleegde bronnen. Verhalen die alleen uit de eigen getuigenis van een persoon bekend zijn, of die niet te controleren zijn, worden in de tekst en in het slotoverzicht van elk hoofdstuk zo benoemd.

Inleiding: een menigte van getuigen

In Valenciennes, in het noorden van Frankrijk, is geen graf van Guido de Brès. In Wieuwerd weet niemand precies waar Anna Maria van Schurman ligt. Het lichaam van Johannes Post werd een jaar na zijn dood uit een kuil in de duinen gehaald. Van veel mensen in dit boek is weinig tastbaars overgebleven. Een brief, een boek, een weeshuis dat een jeugdzorginstelling werd, een pad met spreuken in een Eindhovense wijk.

En toch spreken ze nog. In de brief aan de Hebreeën staat, na een lange rij namen van gelovigen uit het Oude Testament: *Welnu dan, laten ook wij, nu wij door zo'n menigte van getuigen omringd worden, afleggen alle last en de zonde, die ons zo gemakkelijk verstrikt. En laten wij met volharding de wedloop lopen die voor ons ligt.* (Hebreeën 12:1).

Dit is het derde deel van een reeks over zulke getuigen uit eigen land. Ik volg daarbij het voorbeeld van Roberts Liardon, die in zijn boekenreeks *God's Generals* het leven beschreef van predikers en opwekkingsleiders, met hun roeping, hun kracht en ook hun val. In

het eerste deel van deze reeks stonden onder anderen Corrie ten Boom, Johannes de Heer en Anne van der Bijl. Deel twee volgt een andere groep. In dit deel ga ik verder terug in de tijd, en kom ik ook dichterbij dan je misschien verwacht.

VIJF EEUWEN

De mensen in dit boek beslaan bijna vijfhonderd jaar. De eerste stierf in 1567 aan een galg. De laatste stierf in 2020 in een ziekenhuis in Eindhoven, nadat hij die maand nog een laatste ronde door de stad had gemaakt.

Daartussen staan een geleerde vrouw uit Utrecht die alles opgaf om met een kleine gemeenschap mee te trekken. Een officier en arts die na de verdrinking van zijn vrouw en kind zendeling werd in Zuid-Afrika. Een colporteur uit de Betuwe die met zijn vrouw zonder geld een weeshuis begon dat uitgroeide tot een dorp. Een gereformeerde boer uit Drenthe die zijn deur openzette voor Joodse onderduikers. Een theologe die in Ravensbrück zat en daarna veertig jaar bruggen bouwde naar de kerken achter het IJzeren Gordijn. Een kunsthistoricus die in een krijgsgevangenkamp de Bijbel ging lezen. En een straatprediker die veertig jaar lang riep dat niemand onsterfelijk is.

Het zijn mensen uit heel verschillende kerken. Gereformeerd, hervormd, vrijgemaakt, labadist, rooms-katholiek. Over veel dingen zouden ze het met elkaar oneens zijn geweest. Een paar van hen zouden elkaar waarschijnlijk niet eens als broeder of zuster hebben herkend. Dat is geen reden om ze niet naast elkaar te zetten. Het is juist een reden om het wel te doen.

WAAROM EEN WAAL EN EEN STRAATPREDIKER?

Je zult misschien opkijken van een paar namen. Guido de Brès was een Franstalige Waal, die nooit in het huidige Nederland heeft gewoond. Maar in zijn tijd bestonden België en Nederland nog niet als

aparte landen, en de belijdenis die hij schreef, werd het hart van de Nederlandse protestantse kerken. Wie in Nederland gereformeerd is, leeft nog steeds van zijn werk.

Arnol Kox was een rooms-katholieke straatprediker zonder opleiding of organisatie. Veel mensen vonden hem lastig of lachwekkend. Ik heb hem toch opgenomen, omdat hij iets deed wat bijna niemand van ons durft, en omdat hij het volhield tot zijn laatste week. Ook dat is een generaal: iemand die voorop loopt waar anderen niet durven.

FEITEN VOOROP

Net als in het eerste deel wil ik eerlijk zijn over wat we weten. Over mensen die al eeuwen dood zijn, gaan verhalen rond die mooier zijn geworden in het navertellen. Over mensen die kort geleden stierven, is vaak nog geen goede biografie geschreven. In beide gevallen moet je opletten.

Ik heb per persoon uitgezocht wat vaststaat: jaartallen, plaatsen, namen, oude naslagwerken, archieven, wetenschappelijke studies en krantenberichten. Waar bronnen elkaar tegenspreken, zeg ik dat. Daarnaast zijn er verhalen die we alleen kennen omdat iemand ze zelf vertelde, of omdat zijn vrienden ze opschreven. Die vertel ik ook, want vaak zit daar het hart van een leven. Maar ik zeg erbij waar ze vandaan komen. En als een verhaal rondgaat dat ik niet kon controleren, lees je dat in de tekst.

Na elk hoofdstuk vind je een kort overzicht: wat vaststaat, wat alleen uit eigen getuigenis bekend is, wat maar in één bron staat en wat onzeker of betwist is. Daarna volgen de bronnen, zodat je zelf verder kunt zoeken.

NIET ALLEEN DE MOOIE KANTEN

Een paar mensen in dit boek hebben fouten gemaakt die je niet kunt wegpoetsen. Een weesvader die het geld niet kon beheren en wiens tehuis in een landelijk schandaal terechtkwam. Een zendeling

wiens huwelijk met een jonge vrouw vragen oproept. Een geleerde die zich aansloot bij een groep die vaak als sekte wordt gezien. Een straatprediker die trouwde met een vrouw die voor hem haar man had verlaten. Ik vertel die dingen, omdat ze bekend zijn en omdat ze erbij horen.

Liardon doet dat ook, en terecht. De Bijbel zelf doet het ook. David, Petrus en Paulus worden niet beschreven als volmaakte mensen. Wie alleen de successen van geloofshelden ziet, gaat denken dat God alleen met sterke mensen werkt. Het tegendeel is waar. In al deze levens zie je hoe God werkte met mensen die zwak, koppig, eigenwijs of gebroken waren.

Maar ik zoek geen sensatie. Wat ik niet goed kan onderbouwen, laat ik weg of benoem ik als onzeker.

HOE JE DIT BOEK KUNT LEZEN

Elk hoofdstuk staat op zichzelf. De volgorde is die van de tijd, van de zestiende eeuw tot 2020. Je kunt vooraan beginnen, of bij de naam die je het meest aanspreekt. Lees het met een open Bijbel eraanast. Bijna al deze mensen werden geraakt door een bepaalde tekst: de eerste vraag van de catechismus, Romeinen 8, Jakobus 1:27, de profeten van het Oude Testament.

En lees het met een vraag in je achterhoofd. Wat vroeg God van hen, en wat vraagt Hij van jou? Geen van hen wist aan het begin waar het zou eindigen. De Brès gooide een pakketje over een muur. Van 't Lindenhout las een vers. Post nam één onderduiker in huis. Rookmaaker sloeg in een kamp een Bijbel open. Het begon telkens klein, met één stap van gehoorzaamheid.

Guido de Brès: de man die zijn geloof over de muur gooide

In de nacht van 1 op 2 november 1561 sloop iemand door de straten van Doornik. De stad lag in de Zuidelijke Nederlanden, in wat nu België is. Het was een stad vol soldaten. In het kasteel verbleef op dat moment de landvoogdes Margaretha van Parma, die namens de Spaanse koning Filips II over de Nederlanden regeerde.

Bij de muur van het kasteel bleef de man staan. Hij had een pakketje bij zich. Daarin zat een boekje van zevenendertig artikelen, met een brief aan de koning. Hij gooide het pakketje over de muur en verdween in het donker.

Het boekje heette *Confession de foy*, belijdenis van het geloof. Het legde uit wat de protestanten in de Nederlanden geloofden. Ze waren geen oproerkraaiers, stond er in de brief aan de koning die bij de belijdenis hoorde. Ze wilden de koning gehoorzamen in alles wat niet tegen Gods Woord inging. Maar ze konden hun geloof niet

opgeven. Liever zouden ze, zo staat het in een adres aan de koning dat bij de belijdenis werd gevoegd, hun rug geven aan de zweep, hun tong aan het mes, hun mond aan de prop en hun lichaam aan het vuur.

Margaretha van Parma heeft het boekje gezien. Volgens de bronnen kwam het echt bij haar terecht. Wie het geschreven had, wist ze niet. Dat kwam pas later uit.

De man in het donker heette Guido de Brès. Vijf jaar en een half later hing hij aan een galg. Zijn belijdenis leeft nog. In bijna elke gereformeerde en hervormde kerk in Nederland wordt ze vandaag gelezen, als de Nederlandse Geloofsbelijdenis.

EEN WAAL IN EEN NEDERLANDS BOEK

Je kunt je afvragen wat een man uit Bergen in Henegouwen doet in een boek over Nederlandse mannen en vrouwen van God. Hij sprak Frans. Hij heeft nooit in Holland gewoond. Maar in zijn tijd bestond de grens tussen Nederland en België nog niet. Er waren de Nederlanden, zeventien gewesten onder één heer, van Groningen tot Artois. Bergen, Doornik en Valenciennes hoorden daar net zo goed bij als Amsterdam en Utrecht.

En zijn belijdenis werd een Nederlands stuk. Al in 1562 verscheen er een vertaling in het Nederlands, gedrukt in Emden. De synode van Dordrecht stelde haar in 1618 en 1619 vast als een van de drie Formulieren van Enigheid. Sindsdien hoort ze bij het hart van de Nederlandse protestantse kerken. Wie in Nederland belijdenis doet in een gereformeerde gemeente, belooft vaak instemming met de leer die Guido de Brès ooit opschreef. Daarom begint dit boek bij hem.

DE ZOON VAN EEN GLASSCHILDER

Guido de Brès werd in 1522 geboren in Bergen, in het Frans Mons. Het jaartal staat in de meeste bronnen, al zegt een recente studie

dat het niet met een akte te bewijzen is. Zijn vader heette Jean du Béguinage. Hij was schilder en zou zich in Bergen de naam De Brès hebben aangemeten. Het gezin had vier zonen en een dochter.

Guido leerde een vak. Samen met zijn broer Christoffel ging hij in de leer bij een glasschilder. Hij maakte glas in lood, de gekleurde ramen die je in kerken ziet. Daar kwam hij dus vandaan: uit een werkplaats, niet uit een studeerkamer.

Zijn moeder was een vrome rooms-katholieke vrouw. Ze hoopte dat haar zoon in de kerk zou gaan dienen. Volgens de martelaars-geschiedenis van Jean Crespin, een tijdgenoot, was Guido zelf in zijn jeugd ook een oprecht katholiek. Dat is belangrijk om te weten. Hij werd geen protestant uit verzet tegen de kerk. Hij was eerst een overtuigd lid ervan.

ROND ZIJN VIJFENTWINTIGSTE

Wat er daarna gebeurde, weten we niet tot in detail. Een verslag dat een jaar na zijn dood verscheen, zegt dat hij rond zijn vijfentwintigste een zware innerlijke strijd doormaakte. Hij legde de leer van zijn kerk naast het Woord van God. Hij las de Bijbel, waarschijnlijk in geheime bijeenkomsten, en hij las geschriften van de hervormers. Ook de prediker Pierre Brully, die in 1545 in Doornik werd verbrand, heeft volgens sommige auteurs invloed op hem gehad.

Dat lezen was niet zonder gevaar. Keizer Karel V had in de Nederlanden harde wetten laten afkondigen, de plakkatens. Wie verboden boeken bezat, protestantse bijeenkomsten hield of zelf in de Bijbel ging uitleggen, kon de doodstraf krijgen. In 1540 stonden ook Franse en Vlaamse Bijbelteksten op de lijst van verboden boeken. Volgens sommige historici werden in de Nederlanden in die tijd meer mensen om hun geloof gedood dan ergens anders in Europa.

In 1548 werd het in Bergen te heet. Guido had vriendschap gesloten met een Engels echtpaar, en die mensen werden gearresteerd, samen met andere protestanten. Hij vluchtte naar Londen. Enge-

land had toen een jonge protestantse koning, Edward VI, en in Londen bestond een kerk voor vluchtelingen uit het vasteland. De leider daarvan was Johannes a Lasco, een Pool. Bij die gemeente vond Guido een thuis, en volgens de bronnen kreeg hij daar ook de roeping om predikant te worden.

LA ROSE IN RIJSEL

In 1552 keerde hij terug. Hij ging naar Rijsel, het huidige Lille, en bouwde daar een geheime gemeente op. Ze kwam samen onder de schuilnaam la Rose, de roos. Hij schreef er ook zijn eerste boek, *Le Baston de la foy chrestienne*, de staf van het christelijk geloof. Het was een verzameling uitspraken van kerkvaders en de Bijbel, bedoeld om gewone gelovigen te laten zien dat de leer van de hervorming niet nieuw was.

In maart 1555 viel de vervolging hard op de gemeente in Rijsel. Een familie uit de gemeente, de familie Aughier, werd opgepakt. Een Amerikaanse auteur schrijft dat in een van zijn gemeenten een vader, een moeder en twee zonen als martelaar stierven. Guido vluchtte opnieuw, via Gent en Antwerpen naar Frankfurt, waar hij Johannes a Lasco weer ontmoette, en daarna naar Zwitserland. In Lausanne en Genève studeerde hij ongeveer drie jaar, onder Johannes Calvijn en Theodorus Beza.

Ik sta er even bij stil hoe dit leven eruitzag. Een glasschilder die geen academische opleiding had, die steeds moest vluchten, die vrienden zag sterven, en die toch blijft leren. Hij gaat in zijn dertigste levensjaar weer in de schoolbanken zitten om het Woord beter te kunnen uitleggen. Het geloof was voor hem geen gevoel alleen. Het was ook iets om te begrijpen en uit te leggen.

EEN TUINHUIS IN DOORNIK

In 1559 kwam hij terug naar de Nederlanden, nu als predikant van de geheime gemeente in Doornik. Hij trouwde in dat jaar met Ca-

therine Ramon. Op 31 augustus 1560 werd hun zoon Israël geboren. Er kwamen meer kinderen. In 1567 waren er vijf, en de oudste was toen zes jaar.

Hij leefde onder een schuilnaam. Vaak gebruikte hij de naam Jérôme. Vanuit Doornik reisde hij naar Rijsel, Valenciennes, Douai en Bergen om kleine groepen gelovigen te bezoeken. Die gemeenten noemden zichzelf later de kerken onder het kruis. Ze kwamen samen in huizen, schuren en bossen. Wie zich liet zien, liep risico.

In Doornik werkte hij in een verborgen tuinhuis. Daar schreef hij brieven en daar schreef hij ook zijn belijdenis. Hij gebruikte een Franse belijdenis van twee jaar eerder als voorbeeld en werkte die om. Hij wilde twee dingen laten zien. Aan de overheid: wij zijn geen opstandelingen. En aan iedereen: wij zijn ook geen wederdopers. Dat was in die tijd een gevoelig punt. De opstand van radicale dopers in Münster in 1534 en 1535 lag nog vers in het geheugen. Overheden dachten bij elke protestant aan oproer.

De belijdenis begint met een zin die je vandaag nog in kerken hoort, in een wat modernere vorm: wij geloven allen met het hart en belijden met de mond dat er één enig en eenvoudig geestelijk Wezen is, dat wij God noemen. Daarna volgt het hele verhaal van het geloof: de Schrift, de Drie-eenheid, de schepping, de zonde, Christus, de rechtvaardiging door het geloof, de kerk, de sacramenten, de overheid en het laatste oordeel.

Het is geen vurige preek. Het is rustig en helder. Juist daarom raakt het me. Hier schrijft iemand die wist dat hij elke dag kon worden opgepakt, en hij schrijft geen schreeuw van woede maar een uitleg. Paulus schrijft: *Want met het hart gelooft men tot gerechtigheid en met de mond belijdt men tot zaligheid.* (Romeinen 10:10). De Brès nam dat letterlijk. Geloven was niet genoeg. Je moest het ook kunnen zeggen.

MEN MOET HET GEVAAR NIET ZOEKEN

In september 1561 gebeurde er in Doornik iets wat Guido niet wilde. Protestanten trokken 's avonds zingend door de straten. Ze zongen de Franse psalmen, in grote groepen tegelijk. Het was een soort demonstratie. De overheid reageerde fel.

Guido keurde die optochten af. Hij zei, zo is overgeleverd: Men moet het gevaar niet zoeken. Ik vind dat een interessante kant van hem. Hij was moedig, maar hij was geen waaghals. Hij geloofde dat je de overheid niet onnodig moest uitdagen. Die houding zou hij tot aan de galg volhouden.

Toch was het juist in die onrustige weken dat hij zijn pakketje over de kasteelmuur gooide. Het was geen uitdaging maar een uitleg. Hij wilde dat de landvoogdes en de koning zouden lezen wat de protestanten echt geloofden, voordat ze hen allemaal als rebellen zouden behandelen.

Het pakte anders uit. De overheid ging zoeken. Zijn vrouw en kinderen waren al eerder naar Sedan gestuurd, een klein vorstendom net over de grens waar protestanten veiliger waren. Guido zelf vluchtte. Vrienden probeerden zijn boeken en papieren te verbranden en staken het tuinhuis in brand, maar het vuur werd ontdekt. Bij de huiszoeking werden volgens een studie uit 2017 tweehonderdvijftig exemplaren van de belijdenis in beslag genomen, met boeken van Luther en Calvijn en zijn brieven. De overheid liet alles verbranden. Vanaf dat moment wisten de autoriteiten wie de schrijver was.

SEDAN EN DE PRINS

De volgende jaren woonde hij in Sedan. Hij was er huispredikant van de hertog van Bouillon, die protestant was. Hij schreef een groot boek tegen de wederdopers, dat in 1565 verscheen. Hij reisde naar geheime synodes in Antwerpen.

In 1564 sprak hij in Brussel met prins Willem van Oranje. Het ging over de vraag of de lutheranen en de calvinisten in de Nederlanden

niet samen konden optrekken. Dat gesprek liep op niets uit. Het laat wel zien hoe serieus De Brès inmiddels werd genomen. Een glasschilder uit Bergen sprak met de man die later de Vader des Vaderlands zou heten.

In die jaren groeide de spanning in de Nederlanden. In 1566 boden edelen de landvoogdes een smeekschrift aan. In de zomer van dat jaar trokken predikers het land rond en hielden hagenpreken in de open lucht, voor duizenden mensen. Toen sloeg de vlam in de pan.

VALENCIENNES, 1566

In augustus 1566 werd Guido naar Valenciennes geroepen. Hij kwam er op 9 augustus aan, samen met zijn collega Pérégrin de la Grange. De volgende dag preekte hij al, eerst in de open lucht.

Op 24 augustus brak in Valenciennes de beeldenstorm uit. Groepen mensen trokken de kerken in en vernielden beelden, altaren en schilderijen. Of Guido dat heeft goedgekeurd, is niet bekend. Zijn eigen lijn was steeds dat je de overheid niet moest uitdagen. Maar na de beeldenstorm preekte hij wel in de Sint-Janskerk, en de protestanten hadden de stad feitelijk in handen.

De overheid sloeg terug. In december 1566 werd Valenciennes belegerd door een leger onder leiding van Philippe de Noircarmes. Het beleg duurde maanden. De predikanten, De Brès en De la Grange voorop, leidden het verzet in de stad. Hier zie je ook een andere kant van zijn verhaal. De man die in Doornik zei dat je het gevaar niet moest zoeken, stond nu in een stad die de wapens had opgenomen tegen de landvoogdes. Historici hebben zich afgevraagd hoe dat met elkaar te rijmen is. Een eenduidig antwoord is er niet. Misschien zag hij het als zijn plicht om bij zijn gemeente te blijven. Misschien had hij het in de chaos van die maanden niet meer in de hand.

Op Palmzondag, 23 maart 1567, gaf de stad zich over.

GEVANGEN

Een paar dagen eerder was Guido met De la Grange en een paar anderen 's nachts over de wallen ontsnapt. Volgens een van de verslagen gingen ze met een bootje over de Schelde. Ze waren vermomd. Toch werden ze een paar dagen later opgepakt. Over de plaats verschillen de bronnen: de ene noemt Saint-Amand, een andere Rummegnies. Een dorpeling zou een van de vluchtelingen hebben herkend.

Ze werden eerst naar het kasteel van Doornik gebracht. Daar was het pakketje met de belijdenis ooit over de muur gevlogen. Na enkele weken werd Guido overgebracht naar Valenciennes. Hij kwam in de Brunain terecht, een kerker die de mensen het Zwarte Gat noemden. Het was er donker, koud en het stonk. Volgens een van de verslagen zat hij in het laagste deel, tussen het afvalwater, met zware ijzers aan zijn benen.

Toch kwam er bezoek. Edelen, vrouwen uit de stad, monniken. Sommigen kwamen om te spotten, anderen om hem over te halen. Een gravin van Reux kwam een paar keer. De bisschop van Atrecht, François Richardot, voerde op 18 april en op 22 mei lange gesprekken met hem over de mis en het avondmaal. Guido ging steeds op hun vragen in. Hij bleef rustig en hij bleef bij wat hij geloofde.

Petrus schrijft: *Wees altijd bereid tot verantwoording aan ieder die u rekenschap vraagt van de hoop die in u is, met zachtmoedigheid en ontzag.* (1 Petrus 3:15). Ik ken weinig levens waarin die tekst zo letterlijk werd uitgevoerd als in die weken in de Brunain.

EEN BRIEF AAN CATHERINE

In de gevangenis schreef hij brieven. Er zijn er drie bewaard die vaak worden genoemd: aan de gemeente in Valenciennes, aan zijn moeder en aan zijn vrouw. Ze werden al snel na zijn dood gedrukt, en dat is de reden dat we ze nog hebben. Over de data van de brieven zijn de bronnen het niet helemaal eens. De brief aan zijn vrouw

wordt meestal gedateerd op 12 april 1567, de brief aan zijn moeder op 19 mei.

De brief aan Catherine is een van de mooiste christelijke brieven die ik ken. Hij schrijft dat ze zeven jaar getrouwd zijn geweest. Hij weet dat hij haar met vijf kleine kinderen achterlaat. En toch probeert hij haar te troosten in plaats van zichzelf.

Hij schrijft dat hij niet bij toeval in de handen van zijn vijanden is gevallen. God heeft het zo gewild, en daarom kan hij er rust in vinden. Hij vraagt haar om niet te veel bedroefd te zijn, om God niet te bedroeven. God is, schrijft hij, de man van gelovige weduwen en de vader van arme wezen. En dan, over de kinderen: wees hun vader en hun moeder.

Over zichzelf schrijft hij een zin die vaak wordt geciteerd: Ik ben vrolijk, mijn hart is opgewekt, mij ontbreekt niets in mijn droefensissen. En ook: Ik heb meer geleerd sinds ik gevangen ben dan in mijn hele leven daarvoor.

Hij noemt het een eer om voor Christus te sterven. Dat is geen bravoure. Het staat in een brief aan de vrouw van wie hij hield, op een moment dat hij niets meer te bewijzen had.

Aan zijn moeder, de vrome katholieke vrouw die hem graag in de kerk had zien dienen, schreef hij dat hij zijn Zaligmaker meer dan twintig jaar had gediend, en dat Hij hem nooit aan iets had laten ontbreken. Hij vroeg haar om zijn vrouw en kinderen te helpen. Hij ondertekende met: gevangen om Jezus Christus, de Zoon van God.

PINKSTEREN 1567

Op de vooravond van Pinksteren kreeg hij zijn vonnis. De beschuldiging was niet alleen zijn geloof. Hij werd veroordeeld wegens opstand en omdat hij tegen het verbod van de landvoogdes het avondmaal had gevierd. De straf was de dood door ophanging.

Op 31 mei 1567, om zes uur 's morgens, werd hij met De la Grange naar het plein gebracht. Volgens de verslagen stonden er meer dan duizend mensen. Voor hij naar buiten ging, zei hij tegen zijn medegevangenen: Mijn broeders, ik ben vandaag ter dood veroordeeld om de leer van de Zoon van God. Hem zij de lof.

De beul liet hem niet bidden aan de voet van de ladder. Bovenaan sprak Guido de mensen toe. Hij riep hen op om de overheid te eren en trouw te blijven aan de leer die hij had verkondigd. Midden in die woorden duwde de beul hem van de ladder. Hij werd vijfenveertig jaar.

Volgens een van de verslagen ontstond er daarna onrust onder de soldaten, die begonnen te schieten en te plunderen. Sommige tijdgenoten zagen daar een oordeel van God in. Dat verhaal staat in een oud verslag van de martelaren, en ik heb het niet in een onafhankelijke bron teruggevonden.

Zijn lichaam werd 's avonds haastig begraven op de Mont d'Anzin, buiten de stad. Een Amerikaanse auteur schrijft dat het graf zo ondiep was dat dieren het lichaam opgroeven. Dat staat in geen enkele wetenschappelijke bron die ik heb gezien, en ik vertel het dus met voorbehoud. Een graf van Guido de Brès bestaat in elk geval niet.

ONDERDANIG AAN DE OVERHEID, TROUW AAN DE WAARHEID

Wat Guido de Brès op de ladder zei, werd later samengevat in een Franse zin die in Valenciennes bekend werd: *Soyez soumis au magistrat mais fidèles à la vérité*. Wees onderdanig aan de overheid, maar trouw aan de waarheid.

Daar zit de spanning van zijn hele leven in. Hij wilde een gehoorzaam onderdaan zijn. Hij schreef dat ook in zijn belijdenis, in het artikel over de overheid. Maar hij wilde God meer gehoorzamen dan mensen. Waar die twee botsten, koos hij voor God, en hij aanvaardde de prijs.

Het was geen volmaakt leven. Hij was geen heilige op een gebrandschilderd raam, ook al leerde hij die ramen maken. Hij stond in een stad die in opstand was. Zijn belijdenis bevat ook zinnen die vandaag ongemakkelijk klinken, bijvoorbeeld over de taak van de overheid om valse godsdienst te weren. Veel kerken hebben die zin later aangepast, omdat ze vonden dat hij strijdig was met de vrijheid van geweten waar De Brès zelf voor stierf. Ook dat hoort bij dit verhaal.

Maar kijk naar wat er overblijft. Een vluchteling zonder universitaire titel schreef in een tuinhuis zevenendertig artikelen. Ze werden in beslag genomen en verbrand, net als hij. En toch worden ze bijna vijfhonderd jaar later nog gelezen, ook in Noord-Nederland, waar hij nooit heeft gewoond.

Jezus zei tegen de gemeente in Smyrna: *Wees trouw tot in de dood, en Ik zal u de kroon van het leven geven.* (Openbaring 2:10). Misschien wordt van jou nooit gevraagd om voor je geloof te sterven. Maar er wordt wel gevraagd om het te belijden, met je mond en niet alleen met je hart. Durf jij te zeggen wat je gelooft, ook als het je iets kost?

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte in Bergen (Mons), meestal op 1522 gesteld; opleiding tot glasschilder; vlucht naar Londen rond 1548 en contact met Johannes a Lasco; werk in Rijsel in de jaren vijftig; studie in Lausanne en Genève; predikant in Doornik vanaf 1559; huwelijk met Catherine Ramon in 1559; de *Confession de foy* van 1561 en het pakket over de kasteelmuur van Doornik in de nacht van 1 op 2 november 1561; de Nederlandse uitgave van 1562; Sedan en het gesprek met Willem van Oranje; zijn rol in Valenciennes in 1566 en 1567; de overgave van de stad in maart 1567; zijn gevangenschap in Doornik en in de Brunain; de gesprekken met bisschop Richardot; de brieven aan zijn vrouw, zijn moeder en de gemeente; zijn executie op 31 mei 1567 in Valenciennes.

Alleen uit eigen getuigenis of uit verslagen van geloofsgenoten: zijn innerlijke strijd rond zijn vijfentwintigste (uit een verslag van 1568); de uitspraak dat men het gevaar niet moet zoeken; zijn laatste woorden in de gevangenis en op de ladder (uit de martelaarsverslagen van Crespin en anderen).

Uit één bron (niet onafhankelijk gecontroleerd): het aantal van tweehonderdvijftig in beslag genomen exemplaren; de zware ijzers en de plaats in het laagste deel van de kerker; de onrust en het schieten van de soldaten na de executie; de schuilnaam Jérôme.

Onbevestigd of betwist: het precieze geboortejaar; de plaats van de arrestatie (Saint-Amand of Rumegnies); de exacte data van de brieven; de rol van De Brès bij de beeldenstorm en het gewapende verzet in Valenciennes; het verhaal dat dieren zijn lichaam opgroeven.

Duiding: De Brès werd veroordeeld als opstandeling en niet alleen als ketter. Zijn verdedigers zien hem als martelaar voor het geloof, zijn tegenstanders zagen hem als leider van een gewapende opstand. Beide kanten hebben een grond in de feiten van 1566 en 1567.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. G.P. van Itterzon, "Guido de Bres", *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, deel 2 (Kampen 1983), 97-100
2. E.M. Braekman en E.A. de Boer, *Guido de Bres. Zijn leven, zijn belijden* (Kampen 2011)
3. Wikipedia NL, "Guido de Brès" (geraadpleegd oktober 2026)
4. Wikipedia EN, "Guido de Bres" (geraadpleegd oktober 2026)
5. F. Verspeeten, "Guy de Brès", *De Franse Nederlanden / Les Pays-Bas Français* 2017, 28-45
6. J.C. van Wijk, studie over Guido de Brès en de Nederlandse Geloofsbelijdenis (theologienet.nl)
7. J. Crespin en S. Goulart, *Histoire des martyrs* (1582)

8. *Procédures tenues à l'endroit de ceux de la religion du Pays-Bas* (1568)
9. W. Bredenhof, "The Reformation and martyrdom", 27 oktober 2017, met vertaling van de brief van 12 april 1567
10. Captive Faith, "Guido de Brès (1522-1567) comforts his family from death row"
11. Nederlandse Geloofsbelijdenis, artikel 1 en artikel 36

Anna Maria van Schurman: de geleerde die het betere deel koos

In het Academiegebouw van de Universiteit Utrecht, aan het Domplein, ligt de Aula. Wie daar vandaag een promotie bijwoont, zit in een zaal met hoge ramen en portretten van hoogleraren. Ooit was er naast een van de collegezalen een kleine afgeschermd ruimte, een soort loge. Daarin zat in de zeventiende eeuw een vrouw. Ze kon de hoogleraar horen, maar de studenten konden haar niet zien.

Ze heette Anna Maria van Schurman. Ze wordt vaak de eerste vrouwelijke student van Nederland genoemd. Ze sprak en schreef een stuk of veertien talen. Ze schilderde, graveerde in koper, sneed portretjes uit buxushout en maakte een spraakkunst van het Ethiopisch. Geleerden in heel Europa schreven haar brieven. Koningin Christina van Zweden kwam haar opzoeken. Ze kreeg bijnamen als de Ster van Utrecht en de Nederlandse Minerva.

En toen ze ruim zestig was, verkocht ze haar huis bij de Dom, gaf een deel van haar bibliotheek weg en trok mee met een kleine groep gelovigen die door bijna iedereen als een sekte werd gezien. Haar vrienden begrepen er niets van. Er verschenen spotschriften. Haar oude leermeester was diep teleurgesteld.

Zelf noemde ze het de keuze voor het betere deel.

EEN KIND IN KEULEN

Anna Maria van Schurman werd geboren op 5 november 1607 in Keulen. Haar vader, Frederik van Schurman, kwam uit een Antwerpse familie die om het protestantse geloof was gevlucht. Haar moeder heette Eva von Harff. Ook haar familie kwam uit de Zuidelijke Nederlanden. Anna Maria was de jongste en het enige meisje in het gezin.

Ook in Keulen waren protestanten niet veilig. In 1610 vertrok het gezin naar het kasteel Dreiborn in de Eifel, en rond 1615 vestigden ze zich in Utrecht. Daar woonden ze vanaf 1627 in een huis aan Achter de Dom, vlak bij de Domkerk. Anna Maria zou er bijna veertig jaar wonen.

Over haar vroege jeugd weten we veel, omdat ze er zelf over schreef in haar levensverhaal. Ze vertelt dat ze op ongeveer vierjarige leeftijd de Heidelbergse Catechismus opzei. Bij het antwoord op de eerste vraag werd ze diep geraakt. Je kent die vraag misschien: wat is uw enige troost, beide in het leven en sterven? Het antwoord begint met: dat ik met lichaam en ziel, beide in het leven en sterven, niet mijn, maar mijns getrouwen Zaligmakers Jezus Christus eigen ben.

Ze schreef later dat ze de levende herinnering aan dat moment nooit kwijt was geraakt. Toen ze dat opschreef, was ze bijna zeventig.

Op haar elfde las ze over de martelaren, de mannen en vrouwen die om hun geloof waren gestorven. Ze schrijft dat ze toen hartelijk had gewenst om zelf zo te sterven. Dat zijn woorden van een oude

vrouw over een kind. We moeten ze lezen als haar eigen herinnering. Maar ze laten wel zien hoe zij haar leven later zelf zag: als een lijn die vroeg begon.

EEN MEISJE TUSSEN HAAR BROERS

Ze bleek een opvallend begaafd kind. Ze kon al jong lezen. Op haar zesde knipte ze ingewikkelde figuren uit papier. Op haar tiende leerde ze borduren. Ze maakte later een wassen beeld van zichzelf en schreef dat ze veel dingen had moeten uitvinden die niemand haar kon leren.

Haar vader zag dat ze meer kon. Volgens het verhaal dat later vaak verteld wordt, wist ze bij de Latijnse lessen van haar broers de antwoorden eerder dan zij. Hij liet haar meedoen. Ze was ongeveer elf. Hij gaf haar Seneca te lezen, een Romeinse schrijver, om Latijn te leren. Daarna kwam Grieks. Het was in die tijd zeer ongewoon dat een meisje zo werd opgeleid.

In 1623 verhuisde het gezin naar Franeker in Friesland, waar haar broers gingen studeren. Daar stierf haar vader, in november 1623. Anna Maria was zestien. Op zijn sterfbed waarschuwde hij haar, volgens haar eigen latere verslag, tegen het huwelijk. Hij noemde het een onontwarbare, wereldse band. Ze is nooit getrouwd.

Haar motto werd een Latijnse zin die ze uit de oude kerk had overgenomen: *Amor meus crucifixus est*. Mijn liefde is gekruisigd. De zin gaat terug op de kerkvader Ignatius van Antiochië. Je kunt hem op twee manieren lezen: mijn aardse liefde is gekruisigd, of mijn liefde is Hij die gekruisigd is. Waarschijnlijk bedoelde zij allebei.

DE STER VAN UTRECHT

Terug in Utrecht groeide haar naam snel. Ze schreef gedichten in het Frans, het Latijn en het Nederlands. Ze correspondeerde met dichters als Jacob Cats en Constantijn Huygens. Ze leerde koper graveren bij Magdalena van de Passe en maakte in 1633 een zelfportret

in koper, dat werd rondgestuurd als een soort visitekaartje. Ze tekende pastelporretten. In 1643 werd ze als erelid toegelaten tot het Utrechtse schildersgilde.

In 1636 werd de Illustere School in Utrecht een universiteit. Op verzoek van de theoloog Gisbertus Voetius schreef Anna Maria een Latijns lofdicht voor de opening. Ze pree de nieuwe hogeschool, maar ze schreef er ook bij dat dit heiligdom gesloten bleef voor vrouwen. Het gedicht maakte haar beroemd.

Voetius zorgde er daarna voor dat ze colleges kon bijwonen. Dat moest wel apart. Ze zat in die afgesloten loge naast de collegezaal. Over het precieze jaar zijn de bronnen het niet eens. Sommigen zeggen 1636, een oudere studie zegt dat het pas na 1640 was. Ook of je haar een echte student kunt noemen, is een vraag. Ze stond niet ingeschreven en deed geen examen. Dat konden vrouwen in Nederland pas aan het eind van de negentiende eeuw.

Wat ze leerde, was vooral taal. Voetius leerde zijn studenten de talen van het Oude Midden-Oosten, omdat dat hielp om de Bijbel te begrijpen. Anna Maria leerde Hebreeuws, Aramees, Syrisch en Arabisch, en ze stelde een grammatica van het Ethiopisch op. Ze las de Bijbel in de grondtalen.

Er gaat een verhaal rond dat de filosoof René Descartes haar ooit opzocht en haar aantrof terwijl ze het Oude Testament in het Hebreeuws las. Hij zou gezegd hebben dat hij daar zelf ook aan begonnen was, maar er niets aan had gevonden. Zij vond dat een oneerbiedige opmerking over Gods Woord. Rond 1640 koos ze in de ruzie tussen Descartes en Voetius de kant van Voetius. Het verhaal over het gesprek komt uit latere vertellingen. Wat er precies werd gezegd, valt niet meer na te gaan.

MAG EEN MEISJE GELEERD ZIJN?

In 1638 schreef ze, in briefwisseling met de Leidse hoogleraar André Rivet, een verhandeling in het Latijn over de vraag of een christelij-

ke vrouw mocht studeren. Het werd in 1641 officieel uitgegeven en later vertaald in het Frans, Engels en andere talen. De Engelse titel was *The Learned Maid*, het geleerde meisje.

Haar antwoord was ja. Ze schreef dat alle mensen van nature verlangen naar kennis, en dat vrouwen dus net zo goed mogen leren als mannen. Ze hield er wel een voorwaarde bij. Vrouwen moesten tijd en middelen hebben, en de studie moest leiden tot een betere kennis van God. Studie was voor haar geen doel op zich. Het moest dienen.

Het boek maakte haar beroemd in heel Europa. In 1648 bundelde haar vriend Friedrich Spanheim haar brieven, gedichten en verhandelingen in een boek dat uitkwam bij de uitgeverij Elzevier. Het werd meer dan honderd jaar herdrukt.

Ze was op het hoogtepunt van haar roem. En toen begon ze terug te trekken.

DE ZORG VOOR TWEE BLINDE TANTES

Vanaf 1642 woonden twee tantes bij haar en haar broer Johan Godschalk, Agnes en Sibylla von Harff. Haar moeder was in 1637 gestorven. De tantes werden in de loop van de jaren blind, en Anna Maria zorgde voor hen. Ze schreef minder. Ze ontving minder bezoek.

In 1651 stierf André Rivet, met wie ze al jaren schreef. In 1653 reisde ze met haar broer en de tantes naar Keulen, om familiebezit terug te krijgen. Ze bleven er een paar jaar. In Utrecht ging toen een gerucht dat ze katholiek was geworden. Dat was niet zo.

Daarna gingen ze wonen in Lexmond, een dorp aan de Lek. Daar leefde ze met haar broer, de tantes en een paar vrome dienstmeisjes als een kleine kring van gelovigen. Ze las, bad en schreef stichtelijke gedichten. Rond 1661 en 1662 stierven de tantes. Ze werden begraven in de Cunerakerk in Rhenen, in de grafkelder van de familie, waar ook haar moeder lag.

Ik vind dit een van de minst bekende, maar ook een van de mooiste delen van haar leven. De vrouw van wie koninginnen brieven kregen, zat jarenlang aan het bed van twee blinde oude vrouwen. Niemand schreef er gedichten over. Het staat niet in de lofzangen op de Ster van Utrecht. Maar het hoort wel bij haar.

JEAN DE LABADIE

Haar broer Johan Godschalk vertrok na de dood van de tantes op reis naar Duitsland en Zwitserland. In Genève ontmoette hij in 1662 een Franse predikant, Jean de Labadie. Hij kwam enthousiast terug. Kort daarna, in 1664, stierf hij. Anna Maria was nu alleen.

Labadie was een opvallende man. Hij was in 1610 in Frankrijk geboren, was jezuïet geweest, had de katholieke kerk verlaten en was in 1650 gereformeerd geworden. Hij preekte vurig over bekering, heiliging en een zuivere gemeente van echte gelovigen. Overal waar hij kwam, ontstond onrust. Hij werd uit Frankrijk weggestuurd, daarna kreeg hij moeite in Genève.

In 1666 werd hij predikant van de Franse gemeente in Middelburg. Op weg daarheen logeerde hij tien dagen in het huis van Anna Maria in Utrecht. Bij haar thuis ontmoette hij Voetius en andere predikanten, onder wie Jodocus van Lodenstein, de bekende dichter-predikant. Ze hoopten allemaal dat hij de kerk zou helpen vernieuwen. Daar was in die tijd veel behoefte aan. Velen vonden de gereformeerde kerk te koud, te formeel en te veel verweven met de macht.

Het liep anders. In Middelburg kwam Labadie snel in conflict met de kerkelijke vergaderingen. Hij wilde een zuivere gemeente van echt bekeerde mensen en botste daarover met de kerkelijke leiding. In 1669 werd hij afgezet.

HET HUIS BIJ DE DOM VERKOCHT

En toen deed Anna Maria van Schurman iets wat niemand had verwacht. Ze koos voor Labadie. In 1669 verkocht ze haar huis aan Achter de Dom, gaf een groot deel van haar bezit weg en trok in bij zijn huisgemeente in Amsterdam. Die gemeente leefde als één huishouden. Bezit werd gedeeld. Er werd veel gebeden, gepreekt en gezongen. Kinderen werden streng opgevoed.

Voor haar oude vrienden was het een schok. De beroemdste geleerde vrouw van het land koos voor een groep die buiten de kerk was gezet. Voetius, haar oude leermeester, was diep teleurgesteld. Ook oude vrienden als Constantijn Huygens keerden zich van haar af. Er verschenen spotschriften.

Waarom deed ze het? Ze legde het zelf uit in een boek dat ze schreef in 1673, toen de groep al drie keer was verhuisd. Het heette *Eukleria*, wat in het Grieks zoiets betekent als de goede keuze. De ondertitel was: de keuze van het betere deel.

Die woorden komen uit het evangelie naar Lukas. Jezus is bij Maria en Martha. Martha is druk met het werk in huis, Maria zit aan Zijn voeten en luistert. Als Martha klaagt, zegt Jezus: *Martha, Martha, u bent bezorgd en maakt u druk over veel dingen. Slechts één ding is nodig. Maria heeft het goede deel uitgekozen, dat niet van haar zal worden afgenomen.* (Lukas 10:41-42).

In *Eukleria* kijkt ze terug op haar leven. Ze schrijft dat ze haar hele jeugd en een groot deel van haar volwassen leven had besteed aan kennis, kunst en roem. Dat was niet allemaal slecht, maar het had haar niet dichterbij God gebracht. Ze schrijft dat de geringste ervaring van Gods liefde een waardere en diepere kennis geeft dan alle studie. Dat was een opvallende zin voor iemand die zelf ooit had verdedigd dat vrouwen moesten mogen studeren. Ze nam die verdediging niet terug. Maar ze zag nu dat er iets groters was.

HERFORD, ALTONA, WIEUWERD

De groep kreeg geen rust. In Amsterdam werden ze lastiggevallend en bespot. In 1670 nodigde prinses Elisabeth van de Palts, een oude vriendin van Anna Maria en abdis van het stift Herford in Westfalen, hen uit. Ze trokken naar Herford. Ook daar kwam verzet van de stadsbewoners, die de vreemde gemeenschap niet vertrouwden. In 1672 vertrokken ze naar Altona, bij Hamburg, dat toen onder de Deense koning viel. Daar schreef Anna Maria haar *Eukleria*. Op 13 februari 1674 stierf Labadie in Altona.

De groep moest opnieuw verder. Drie zussen uit de familie Van Aerssen van Sommelsdijk, die zich bij de gemeenschap hadden aangesloten, bezaten in Friesland een landhuis: de Walta-state in Wieuwerd. In 1675 trok de gemeenschap daarheen. Op haar hoogtepunt telde de beweging volgens latere schattingen zo'n zeshonderd leden. Ook de kunstenares en natuuronderzoekster Maria Sibylla Merian woonde er later een tijd.

Anna Maria was toen bijna zeventig. Ze had last van zware reuma en kwam haar kamer nauwelijks meer uit. Toch bleef ze schrijven, onder meer aan een tweede deel van *Eukleria*. Op haar laatste zelfportret staat een gedicht. Daarin staat dat ze met blijdschap alles aan de voeten van Christus had neergelegd.

Ze stierf in mei 1678 in Wieuwerd. Over de precieze dag verschillen de bronnen: de meeste noemen 4 mei, een paar 5 of 14 mei. Over haar graf heb ik geen betrouwbare gegevens gevonden.

VERLIEZEN OM TE WINNEN

Hoe kijk je naar zo'n leven? Daar zijn de meningen altijd verdeeld geweest. Voor haar tijdgenoten was ze een gevallen ster. In 1926 schreef de historica H.C.M. Ghijsen dat haar bekering een bevrijding was, maar ze vond haar ook zwak in zelfkennis, met een trek van intellectuele hoogmoed die ze nooit helemaal kwijtraakte. Feministische schrijvers hebben haar geprezen om haar pleidooi voor

vrouwenstudie, en vonden haar latere keuze juist moeilijk te begrijpen. Kerkhistorici zien de labadisten vaak als een sekte die mensen van de kerk vervreemde. Dat is niet ten onrechte. De gemeenschap was streng, hield een harde scheiding met de buitenwereld aan en verdween na een paar decennia. Rond 1730 was ze er niet meer.

Ik denk niet dat je haar keuze voor Labadie hoeft te verdedigen om toch iets van haar te leren. Het gaat mij om iets anders. Hier is een vrouw die alles had wat de wereld kon geven: roem, kennis, schoonheid in haar werk, vrienden aan hoven en universiteiten. En ze kwam tot de ontdekking dat het niet genoeg was. Paulus schreef iets vergelijkbaars over zijn eigen glanzende verleden: *Ja, beslist, ik beschouw ook alles als schade vanwege de voortreffelijkheid van de kennis van Christus Jezus, mijn Heere.* (Filippenzen 3:8).

Het is opvallend hoe haar leven begon en eindigde. Een meisje van vier zei op dat ze niet van zichzelf was, maar van haar trouwe Zaligmaker. Een oude vrouw van zeventig legde met blijdschap alles aan Zijn voeten neer. Daartussen lag een leven vol talent, roem, zorg en een keuze die bijna niemand begreep.

Misschien heb jij ook gaven waarvoor mensen je bewonderen. Dat is niet verkeerd. Anna Maria van Schurman heeft altijd volgehouden dat studie en kunst goede gaven van God zijn. Maar de vraag die zij zich aan het eind stelde, mag je jezelf ook stellen. Waarvoor gebruik ik ze? En als het erop aankomt, wat is voor mij het betere deel?

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte in Keulen op 5 november 1607; vader Frederik van Schurman en moeder Eva von Harff; vestiging in Utrecht rond 1615; Latijnse opleiding door haar vader; dood van haar vader in Franeker in 1623; haar grote talenkennis en kunstzinnige werk; het lofdicht voor de opening van de Utrechtse universiteit in 1636; het bijwonen van colleges vanuit een afgeschermd ruimte; de verhandeling over vrouwenstudie

(1638, uitgegeven 1641); de *Opuscula* (1648); de zorg voor twee tantes en het verblijf in Keulen en Lexmond; de rol van haar broer Johan Godschalk bij het contact met Labadie; haar aansluiting bij Labadie in 1669; Herford (1670), Altona (1672), Labadies dood (1674) en Wieuwerd (1675); *Eukleria* (1673); haar dood in Wieuwerd in 1678.

Alleen uit haar eigen getuigenis: het moment met de catechismus op vierjarige leeftijd; haar verlangen naar het martelaarschap op haar elfde; de waarschuwing van haar vader tegen het huwelijk; haar eigen uitleg van haar keuze voor Labadie in *Eukleria*.

Uit één bron of latere overlevering (niet onafhankelijk gecontroleerd): het verhaal dat ze bij de lessen van haar broers de antwoorden eerder wist; het gesprek met Descartes over het Hebreeuws; het bezoek van koningin Christina; het gedicht op haar laatste zelfportret.

Onbevestigd of betwist: het jaar waarin ze colleges begon te volgen (1636 of na 1640); of ze een echte student was; de precieze sterfdatum (4, 5 of 14 mei 1678); haar begraafplaats; de vraag of het tweede deel van *Eukleria* geheel door haar is geschreven.

Duiding: de beoordeling van haar keuze voor Labadie loopt sterk uiteen. Tijdgenoten zagen een val, Ghijsen een bevrijding met blijvende zwakke kanten, latere kerkhistorici een stap naar een sekte, en weer anderen een consequente keuze voor persoonlijk geloof.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. "Anna Maria van Schurman", in G.J. van Bork en P.J. Verkruijsse, *De Nederlandse en Vlaamse auteurs* (1985) (DBNL)
2. H.C.M. Ghijsen, "Anna Maria van Schurman", *De Gids* 90 (1926), twee delen (DBNL)
3. Universiteit Utrecht, "Anna Maria van Schurman: an academic multitalent" (uu.nl)

4. Pieta van Beek, *The First Female Student: Anna Maria van Schurman* (Utrecht 2024)
5. annamariavanschurman.org, “About Anna Maria van Schurman”, met chronologie
6. Wikipedia EN, “Anna Maria van Schurman” en “Jean de Labadie” (geraadpleegd oktober 2026)
7. Historische Vereniging Oud Rhenen, “Anna Maria van Schurman, de Nederlandse Minerva” (2023)
8. The Public Domain Review, “A Truer and Deeper Knowledge: Anna Maria van Schurman’s *The Learned Maid*”
9. Recensie van de bundel *Anna Maria van Schurman (1607-1678). Een uitzonderlijk geleerde vrouw*, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 1993 (DBNL)
10. A.M. van Schurman, *Eukleria of uitkiezing van het beste deel*, vertaling en inleiding S. van der Linde (Leeuwarden 1978)

Johannes van der Kemp: de dragonder die blootsvoets ging

Op 27 juni 1791 voer een zeilboot over het water bij Dordrecht. Aan boord waren een arts van vierenveertig, zijn vrouw Christina en hun dochter. Er stak plotseling noodweer op. Volgens latere verslagen was het een waterhoos. De boot sloeg om.

De man klampte zich vast aan een stuk wrakhout. Een ander schip pikte hem op. Zijn vrouw en dochter verdronken.

De man was Johannes Theodorus van der Kemp. Hij was officier geweest, dokter, filosoof en schrijver van Latijnse verhandelingen. Hij geloofde niet dat Jezus de Zoon van God was. Hij was een man van de rede, en van de rede alleen. De Britse zendingshistoricus Andrew Walls zou hem twee eeuwen later een zondaar op nogal spectaculaire schaal noemen.

Acht jaar later stapte hij aan land bij Kaap de Goede Hoop. Hij kwam om het evangelie te brengen van de Christus die hij jarenlang had

afgewezen. Hij zou de rest van zijn leven in Zuid-Afrika blijven. Hij liep er blootsvuets, woonde in een hut en trouwde met een vrijgelaten slavin. De blanke kolonisten haatten hem erom. De mensen voor wie hij kwam, vertellen nog over hem.

DE ZOON VAN DE DOMINEE

Johannes Theodorus van der Kemp werd in mei 1747 in Rotterdam geboren. Over de dag zijn de bronnen het niet eens: het oude Biographisch Woordenboek noemt 7 mei, andere bronnen 17 mei. Zijn vader, Cornelius van der Kemp, was predikant in Rotterdam. Hij kwam uit een familie met dominees en regenten. Johannes had een oudere broer, Didericus, die later hoogleraar in Leiden werd.

Op zijn vijftiende ging Johannes geneeskunde studeren in Leiden. Hij was slim, maar hij hield het niet vol. In 1766 werd hij cadet bij de gardedragonders, de bereden garde van de stadhouder. Hij klom snel op. In 1771 was hij kapitein.

Het leven van een jonge officier in de achttiende eeuw was niet bepaald vroom. Johannes kreeg een relatie met de vrouw van een Rotterdamse barbier. Uit die relatie werd een dochter geboren. Zijn vader was er kapot van en dreigde hem te onterven. Kort daarna, in 1772, stierf de vader. Een oudere biograaf schrijft dat zijn ouders van verdriet stierven. Dat is het soort zin dat een zondaar later over zichzelf gaat geloven. Of het waar is, kan niemand zeggen.

Zelf noemde Van der Kemp zich later in die jaren een slaaf van zonde en goddeloosheid.

EEN ZANGERES IN DE HAARLEMMERSTRAAT

In Leiden hoorde hij op een dag in de Haarlemmerstraat een jonge vrouw zingen. Ze heette Christina Helena Frank en ze was een spinster, iemand die wol spon voor de lakenindustrie. Ze kwam uit een heel andere stand dan hij. Hij werd verliefd. Ze gingen samenwonen, en ze nam ook de zorg op zich voor zijn dochter.

Voor zijn medeofficieren was dat een schandaal. Een kapitein van de garde trouwde niet met een spinster. Er kwam een berisping van de prins van Oranje. Over de volgorde van wat er toen gebeurde, lopen de bronnen uiteen. Volgens de ene trouwde hij in mei 1779 en volgde het ontslag daarna, volgens het oude woordenboek nam hij in maart 1780 ontslag en trouwde hij in mei 1780 in de Pieterskerk in Leiden. Vast staat dat hij het leger verliet en met Christina trouwde. Hij koos voor haar boven zijn loopbaan. Je kunt over zijn leven in die jaren veel zeggen, maar dat is niet niks.

Hij nam zijn studie weer op. Met vrouw en dochter vertrok hij naar Edinburgh, in die tijd een van de beste plekken in Europa om geneeskunde te studeren. In 1781 verscheen daar zijn *Parmenides*, een filosofisch boek in het Latijn. Op 27 juni 1782 promoveerde hij tot doctor in de geneeskunde.

EEN MAN VAN DE REDE

Terug in Nederland vestigde hij zich als arts in Middelburg. Hij was een begaafd dokter en een begaafd denker. Hij las, schreef en filosofeerde. Maar zijn geloof was dat van de Verlichting. Hij geloofde in een God, maar niet in een God die zich in de Bijbel had geopenbaard. Christus zag hij als een wijs en geleerd mens. Toen hij las dat Jezus zich de Zoon van God noemde, verloor hij zelfs die bewondering. Dan was Jezus volgens hem een bedrieger.

In 1787 werd Nederland verscheurd door de strijd tussen patriotten en prinsgezinden. Van der Kemp werd in Middelburg mishandeld en de stad uit gejaagd. Hij vestigde zich in Zwijndrecht, tegenover Dordrecht. Daar woonde hij met Christina en zijn dochter toen het noodweer van juni 1791 kwam.

EET NU DIT BROOD

Wat daarna gebeurde, weten we vooral uit zijn eigen verslag. Een week na de ramp ging hij naar de kerk, eigenlijk tegen zijn zin. Hij

wilde zich onderwerpen aan wat hem was overkomen, al wist hij niet goed aan wie. Het was avondmaalszondag.

Hij schaamde zich om aan te gaan zonder te geloven. Maar hij schaamde zich ook om te blijven zitten. Hij ging. En terwijl hij daar zat, had hij het gevoel dat hem iets werd gezegd. Hij moest de zielen van zijn vrouw en dochter, en zijn eigen leven, aan Christus toevertrouwen. In zijn eigen woorden kwam er een zin in hem op: eet nu dit brood, en gedenk uw nieuwe Meester.

Hij las daarna de brief aan de Romeinen, vooral hoofdstuk 8. Daar staat: *Dus is er nu geen verdoemenis voor hen die in Christus Jezus zijn.* (Romeinen 8:1). En verderop: *Wie zal ons scheiden van de liefde van Christus?* (Romeinen 8:35). Een man die alles kwijt was, vond daar iets wat hem niet meer kon worden afgenomen.

Hij noemde zelf de morgen van 4 juli 1791 als het moment van zijn bekering. Toen was hij, schreef hij, in de woede van zijn vijandschap gestuit door de barmhartigheid van de Heere Jezus Christus. Later zei hij erover: toen de Heere Jezus Zich voor het eerst aan mij openbaarde, ging Hij niet met mij in discussie over waarheid en dwaling.

Ik vind dat een opvallende zin, juist van hem. Hij was een filosoof. Hij had boeken geschreven om het bestaan van God met de rede te bewijzen of te weerleggen. En toen het erop aankwam, werd hij niet overtuigd door een argument. Hij werd stilgezet. Ken jij dat? Soms brengen discussies je niet verder. Soms is het een moment van stilte, aan een tafel met brood en wijn, waarin God je naam noemt.

VAN HET HOSPITAAL NAAR LONDEN

Van der Kemp bleef niet stil zitten. Van 1793 tot 1795 diende hij als officier van gezondheid bij het leger in Staats-Vlaanderen, in de oorlog tegen Frankrijk. Daarna leidde hij een groot militair hospitaal in Feijenoord bij Rotterdam. Hij werd er geprezen om zijn zorg. Na de Franse inval in 1795 verviel zijn baan en ging hij in Dordrecht wonen.

In die jaren las hij de preken die waren gehouden bij de oprichting van een nieuw zendingsgenootschap in Londen, de London Missionary Society. Hij kwam ook in contact met de hernhutters in Zeist, die al lang zendelingen over de wereld stuurden. Hij besloot zich aan te melden. Hij was vijftig. Hij wilde niet naar christenen, schreef hij, maar naar mensen die het evangelie nog nooit hadden gehoord. Hij wilde naar Afrika.

Hij deed meer dan zich aanmelden. Hij vertaalde de oproep van het Londense genootschap in het Nederlands en liet die drukken. Hij reisde rond en sprak mensen aan. Op 19 december 1797 werd in Rotterdam het Nederlandsch Zendeling-Genootschap opgericht. Van der Kemp was de grote drijvende kracht. Het genootschap zou meer dan honderd jaar zendelingen uitzenden, vooral naar het toenmalige Nederlands-Indië. Het was het begin van de georganiseerde protestantse zending vanuit Nederland.

Niet iedereen vertrouwde hem. Hij had contact met hernhutters en methodisten, en hij hield niet erg van de strenge gereformeerde leerregels. Zijn grote uitleg van de brief aan de Romeinen, die in 1799 en 1800 uitkwam, kreeg kritiek van de synode van Utrecht. Een predikant in Rotterdam, P. Hofstede, verzette zich openlijk tegen hem. Of hij wel echt rechtzinnig was, bleef een vraag die hem zou volgen.

EEN SCHIP VOL VEROORDEELDEN

In maart 1798 vertrok hij voorgoed uit Nederland. In november werd hij in Londen tot predikant gewijd. Op 12 december 1798 vertrok hij uit Portsmouth op de Hillsborough, een schip dat tweehonderdveertig veroordeelden naar Australië bracht. Hij reisde met drie andere zendelingen, onder wie de Nederlander Johannes Kicherer.

Het werd een zware reis. Volgens de verslagen brak er een ziekte uit onder de gevangenen, en raakte het schip drie dagen in een zware storm. De zendelingen verzorgden zieken en spraken met de gevan-

genen. Op 31 maart 1799 kwamen ze aan in de Tafelbaai bij Kaapstad.

Bij NGQIKA

Van der Kemp wilde niet in de kolonie blijven. Hij wilde naar de Xhosa, die ten oosten van de kolonie woonden. In mei 1799 trok hij met zijn collega John Edmond over de Grote Visrivier naar het gebied van het opperhoofd Ngqika.

Hoe lang hij er bleef, verschilt per bron: van bijna een jaar tot twee jaar. Hij leerde de taal. Hij was de eerste die de Xhosa-taal op papier zette. De Xhosa noemden hem, volgens de overlevering, de kale man. Hij liep zonder hoed en zonder schoenen, zoals de mensen om hem heen. Toen hem werd gevraagd waarom, zou hij hebben verwezen naar Efeziërs 6, waar Paulus schrijft over voeten die geschoeid zijn met de bereidheid van het Evangelie van de vrede.

Er wordt verteld dat Ngqika hem in een tijd van droogte vroeg om regen te bidden, en dat het daarna regende. Dat verhaal staat in latere christelijke vertellingen. Ik heb het niet in de oudere Nederlandse bronnen gevonden.

Het werk leverde weinig zichtbaars op. In die tijd kwam er volgens een van de bronnen maar één Xhosa tot geloof. De verhoudingen tussen de Xhosa en de kolonie werden steeds slechter. Er dreigde oorlog. Van der Kemp moest terug.

BETHELSDORP

Vanaf 1801 werkte hij binnen de kolonie, vooral onder de Khoikhoi. De kolonisten noemden hen Hottentotten. Ze hadden hun land en vee verloren aan de blanke boeren en werkten op hun boerderijen, vaak in omstandigheden die weinig van slavernij verschilden. Wie wegliep, werd opgejaagd.

Van der Kemp begon eerst bij Graaff-Reinet. Boeren vielen zijn nederzetting aan. Hij vluchtte naar de kust bij de Algoabaai. In 1803

kreeg hij van de Bataafse gouverneur Janssens toestemming voor een eigen zendingspost. Hij noemde die Bethelsdorp, naar Bethel, het huis van God, de plek waar Jakob de ladder naar de hemel zag. Het werd een dorp van een paar honderd Khoikhoi, en later meer. In 1808 woonden er volgens een bron ongeveer duizend mensen, van wie tweehonderd tot de gemeente behoorden.

Mooi was het niet. Reizigers beschreven een rommelige verzameling hutten in een droog en kaal landschap, met in het midden een klein kerkje van klei met een rieten dak. Een reiziger schreef dat de zendelingen het te druk hadden met geestelijke waarheden om op het aardse te letten. Daar zat iets in. Van der Kemp was geen organisator. Hij was een prediker, een taalkundige, een arts en een beschermer. Maar Bethelsdorp werd geen bloeiende landbouwkolonie.

Voor de kolonisten was het een doorn in het oog. Het werd een vluchtplaats voor Khoikhoi die van boerderijen waren weggelopen. Van der Kemp en zijn collega James Read leerden de bewoners lezen en schrijven. De Bataafse gouverneur Janssens verbood de zendelingen zelfs een tijd om de bewoners dat soort onderwijs te geven.

EEN VRIJGELATEN SLAVIN

In 1806 deed Van der Kemp iets wat de hele kolonie schokte. Hij trouwde met Sara, een jonge vrouw van zeventien wier moeder een slavin uit Madagaskar was geweest. Hij was negenenvijftig. Ze kregen vier kinderen. De oudste zoon, Cornelius, werkte later zelf voor het zendingsgenootschap in Bethelsdorp.

Voor de blanke kolonisten was het een belediging. Een blanke man, een doctor nog wel, trouwde met een vrouw van kleur. Ook zijn vrienden in Europa waren er niet gerust op. Zijn collega Read was al eerder getrouwd met een Khoikhoi-vrouw. Beide mannen hadden in de ogen van de kolonie een grens overschreden die niet overschreden mocht worden.

Ik wil dit niet mooier maken dan het was. Er zat een groot leeftijdsverschil tussen hen, en Sara kwam uit een positie waarin ze weinig te kiezen had. Een moderne lezer mag daar vragen bij stellen. Tegelijk was het voor Van der Kemp ook een daad van overtuiging. Hij weigerde te leven alsof de huid van de Khoikhoi hen minder maakte dan hem. Hij leefde zoals zij leefden. Hij at wat zij aten. En hij trouwde in hun wereld.

Paulus schrijft: *Daarbij is het niet van belang dat men Jood is of Griek; daarbij is het niet van belang dat men slaaf is of vrije; daarbij is het niet van belang dat men man is of vrouw; allen bent u één in Christus Jezus.* (Galaten 3:28). Voor Van der Kemp was dat geen mooi idee voor de zondagspreek. Het was iets wat je in je eigen huis moest laten zien.

KLACHTEN TEGEN DE BOEREN

In 1807 schafte het Britse parlement de slavenhandel af. De Kaapkolonie was toen Brits. In Bethelsdorp werd een dankdag gehouden. Van der Kemp schreef er een lied voor. Ook dat nam de kolonie hem kwalijk.

In de jaren daarna verzamelden hij en James Read klachten van Khoikhoi over boeren. Het ging om loon dat niet werd betaald, om mishandeling en zelfs om moord. Ze stuurden de klachten naar de landdrost, naar de gouverneur en naar Londen. Dat leidde in 1812, na zijn dood, tot een groot onderzoek door rondreizende rechters, dat bij de boeren bekendstond als de Zwarte Ommegang. Er werd niemand voor moord veroordeeld en maar enkele boeren voor mishandeling. Volgens de ene lezing waren veel klachten overdreven of niet te bewijzen. Volgens een andere werden getuigen bang gemaakt. Wat er precies klopte, valt twee eeuwen later niet meer na te gaan. Wel kreeg Van der Kemp onder de kolonisten de naam van iemand die de Khoikhoi tegen de boeren opzette.

LICHT, ALLES IS LICHT

In 1811 werd hij met Read naar Kaapstad geroepen om zich te verantwoorden. Hij had in die tijd ook plannen om naar Madagaskar te gaan, het land waar Sara's moeder vandaan kwam, om daar het evangelie te brengen. Dat zou er niet meer van komen.

In Kaapstad werd hij ziek. Hij stierf in december 1811 in het huis van Machtelt Smit, een vrouw uit Kaapstad die nauw bij de zending betrokken was. Over de dag verschillen de bronnen: het Biographisch Woordenboek noemt 7 december, de meeste andere 15 december. Hij was vierenzestig.

Volgens zijn vrienden vroeg iemand hem op zijn sterfbed of het licht of donker was in zijn ziel. Hij antwoordde: licht, alles is licht. Dat verhaal kennen we van mensen die bij hem waren. Zijn begrafenis trok veel mensen, ook kerkelijke en wereldlijke leiders die het tijdens zijn leven vaak met hem oneens waren geweest. Op zijn graf kwam te staan dat hij ooit een ongelovige was, maar door Gods genade christen werd.

DE KALE MAN

Johannes van der Kemp was geen gemakkelijke man. Hij was eigenwijs, slordig in het bestuur, scherp tegen tegenstanders, en hij maakte het zijn vrienden niet makkelijk. Zijn rechtzinnigheid werd in Nederland betwist. Zijn huwelijk riep vragen op, toen en nu. Bethelsdorp was geen model van orde. In Zuid-Afrika is hij lang een omstreden figuur gebleven. Voor de ene groep was hij de man die de Khoikhoi lui maakte en opzette tegen de boeren. Voor de andere was hij een van de eersten die zei dat zij evenveel waard waren als de kolonisten.

Maar kijk naar het hele leven. Een man van vierenveertig verliest alles waar hij van houdt. Hij had bitter kunnen worden. Hij had kunnen zeggen: zie je wel, er is geen God, of als Hij er is, is Hij niet goed. In plaats daarvan gaat hij naar het avondmaal, eet het brood,

en noemt Jezus vanaf dat moment zijn Meester. Hij sticht een zendingsgenootschap dat honderd jaar zou bestaan. Hij reist op zijn vijftigste met een schip vol gevangenen naar het einde van de wereld. Hij leert talen die nog niemand had opgeschreven. En hij kiest de kant van mensen die door iedereen werden weggezet.

In Bethelsdorp, nu een wijk van de stad Gqeberha, staat nog een kerk die zijn naam draagt. Er wonen nog steeds mensen die van hem en Sara afstammen. In de kerk ligt een oude Nederlandse Bijbel die van hem zou zijn geweest.

Misschien heb je in je leven ook een moment meegemaakt waarop alles instortte. Van der Kemp laat zien dat zo'n moment niet het eind hoeft te zijn. God werkte zelfs met een gevallen dragonder, een twijfelende filosoof en een rouwende man in een kerkbank in Dordrecht. Hij is niet te groot om ook met jou te beginnen.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte in Rotterdam in mei 1747 als zoon van predikant Cornelius van der Kemp; studie in Leiden vanaf 1763; officier bij de gardedragonders tot 1779 of 1780; een buitenechtelijke dochter; huwelijk met Christina Frank; promotie in Edinburgh in 1782; artsenpraktijk in Middelburg en vertrek in 1787; de dood van zijn vrouw en dochter bij een bootongeluk bij Dordrecht op 27 juni 1791; dienst als legerarts en hospitaal-directeur; de oprichting van het Nederlandsch Zendeling-Genootschap op 19 december 1797; vertrek met de Hillsborough in december 1798 en aankomst aan de Kaap op 31 maart 1799; werk onder de Xhosa en daarna de Khoikhoi; stichting van Bethelsdorp in 1803; huwelijk met Sara in 1806 en vier kinderen; de klachten tegen boeren en de latere Zwarte Ommegang; zijn dood in Kaapstad in december 1811.

Alleen uit eigen getuigenis of van vrienden: de details van zijn bekering, met het avondmaal, de zin over het brood en zijn nieuwe

Meester, en de datum 4 juli 1791; zijn uitspraak dat Jezus niet met hem in discussie ging; zijn laatste woorden.

Uit één bron (niet onafhankelijk gecontroleerd): de waterhoos; de ziekte en de storm aan boord van de Hillsborough; het gebed om regen bij Ngqika; het aantal van één Xhosa-bekeerling; de cijfers voor Bethelsdorp in 1808; zijn plan om naar Madagaskar te gaan; de tekst op zijn graf; de Bijbel in de kerk van Bethelsdorp.

Onbevestigd of betwist: zijn geboortedag (7 of 17 mei); de volgorde en het jaar van zijn ontslag en eerste huwelijk (1779 of 1780); zijn sterfdatum (7 of 15 december 1811); de waarheid van de klachten tegen de boeren; de zin dat zijn ouders van verdriet stierven.

Duiding: in Zuid-Afrika is Van der Kemp eeuwenlang omstreden geweest. Historici die de kolonisten verdedigden, zagen hem als een dweper die de Khoikhoi bedierf. Latere historici zagen hem als een vroege voorvechter van gelijke rechten. Zijn rechtzinnigheid werd door tijdgenoten in Nederland betwijfeld.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. “Kemp, Johannes Theodorus van der”, *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, deel 4 (1931), 701-706 (DBNL)
2. G.J. Schutte, recensie van I.H. Enklaar, *De levensgeschiedenis van Johannes Theodorus van der Kemp* (Wageningen 1972), BMGN
3. I.H. Enklaar, *De levensgeschiedenis van Johannes Theodorus van der Kemp, stichter van het Nederlandsch Zendeling-Genootschap* (Wageningen 1972)
4. A.D. Martin, *Doctor Vanderkemp* (Westminster 1931)
5. Wikipedia EN, “Johannes van der Kemp” (geraadpleegd oktober 2026)
6. Dictionary of African Christian Biography, “Vanderkemp, Johannes Theodorus”

7. South African History Online, “Bethelsdorp, Algoa Bay” en “Dr J.T. van der Kemp, controversial missionary and physician, dies”
8. Camissa Museum, “Dr Johannes van der Kemp”
9. Saints and Seasons, “Johannes Theodorus van der Kemp”, twee delen (oocities.org)
10. Christian History Institute, “Remarkable Van der Kemp denounced slavery and promoted Christ”
11. Christian Study Library, levensschets van J.Th. van der Kemp
12. The Aquila Report, “Johannes Theodorus van der Kemp: an unconventional missionary”, met citaat van Andrew Walls

Johannes en Hendrina van 't Lindenhout: het wezendorp

Aan de westkant van Nijmegen, waar nu woonwijken en een ziekenhuis liggen, stond ooit een dorp vol kinderen. Er waren huizen voor jongens en huizen voor meisjes. Er was een kerk, een school, een bakkerij, een boerderij, een drukkerij, een kleermakerij en een klompenmakerij. Er reed een stoomtram naartoe, omdat zoveel mensen het wilden zien. Rond 1892 woonden er bijna duizend kinderen. Het was een van de grootste weeshuizen van Nederland.

Het heette de Weesinrichting Neerbosch. Het was begonnen in 1863 in een oud logement in de benedenstad van Nijmegen, met een man en een vrouw die geen geld hadden, en een tekst uit de brief van Jakobus.

Dertig jaar later stond diezelfde man in alle kranten van Nederland, beschuldigd van mishandeling en zelfverrijking. Er werd een toneel-

stuk over hem gespeeld dat meer dan tachtig keer werd opgevoerd. Een tekenaar maakte een spotprent van hem.

Dit is een verhaal over groot geloof, en over de schaduw die soms over groot werk valt. Ik vertel ze allebei.

EEN BOERENZOON UIT HERVELD

Jan van 't Lindenhout werd geboren op 4 september 1836 in Herveld, een dorp in de Betuwe. Later noemde hij zich Johannes. Zijn ouders, Jan Jacob van 't Lindenhout en Derkje Gertzen, hadden een boerderij. Het gezin ging naar de hervormde kerk in Beuningen. Johannes was de oudste zoon. Er werd van hem verwacht dat hij de boerderij zou overnemen.

Op zijn zestiende ging hij naar een kostschool in Nijmegen. Daar begon hij te twijfelen. Hij vroeg zich af of de wonderen in de Bijbel wel echt gebeurd waren. Het was de tijd van de moderne theologie, die veel jonge mensen aan het denken zette.

Toen stierf zijn jongere broer Hendrik, nog maar een tiener. De bronnen noemen 1854 of de zomer van 1855. Johannes noemde dat sterven later de belangrijkste oorzaak van zijn bekering. Hoe dat precies ging, weten we alleen uit zijn eigen herinneringen. Het patroon zul je in dit boek vaker tegenkomen. Een verlies brengt iemand tot stilstand, en in die stilte spreekt God.

TWEE JAAR MET EEN KIST BOEKEN

Na zijn bekering wilde Johannes niet meer boer worden. Tegen de wil van zijn vader trok hij twee jaar lang door het land als colporteur. Dat was iemand die met een kist of een rugzak Bijbels, traktaten en stichtelijke boekjes langs de deuren ging. Het was zwaar werk en slecht betaald. Zijn gezondheid ging eraan onderdoor en hij moest stoppen.

Op zijn eenentwintigste sloot hij zich aan bij de Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging. Daar ontmoette hij Abra-

ham Capadose, een joodse arts uit Amsterdam die samen met Isaac da Costa tot geloof in Jezus was gekomen en een van de leiders van het Réveil was. Vanaf 1859 hield Johannes Bijbellezingen in Nijmegen en in dorpen in de omgeving.

Rond die tijd leerde hij ook Ottho Gerhard Heldring kennen, de predikant van Hemmen, over wie je in het eerste deel van deze reeks kon lezen. Heldring werd zijn leermeester. Van Heldring leerde Johannes dat het evangelie niet alleen gepreekt moest worden. Wie Christus liefhad, moest ook iets doen voor wie in nood was. In Zetten zag hij de huizen die Heldring had gesticht voor meisjes en vrouwen die nergens anders terecht konden.

In 1861 trouwde Heldring hem met Hendrina Sipman, een achternicht. Over Hendrina zelf weten we minder dan over haar man, maar wat we weten, laat zien dat zij het werk net zo droeg als hij. In de bronnen worden ze steeds samen genoemd: de weesvader en de weesmoeder.

JAKOBUS 1:27

In maart 1863 namen Johannes en Hendrina een besluit. Ze zouden een weeshuis beginnen. Volgens zijn biograaf Anton van Renssen kwam de doorslag bij het lezen van de brief van Jakobus: *De zuivere en onbevleete godsdienst voor God en de Vader is dit: wezen en weduwen bezoeken in hun verdrukking en zichzelf onbesmet bewaren van de wereld.* (Jakobus 1:27).

Er waren in die tijd wel weeshuizen in Nederland. Maar die waren er vooral voor kinderen van burgers uit de eigen stad. Arme kinderen van het platteland, of kinderen van wie de ouders niet tot de juiste kerk hoorden, vielen buiten de boot. Armbesturen besteedden ze vaak uit aan wie het minst vroeg. In de praktijk werden ze goedkope arbeidskrachten.

Johannes en Hendrina wilden een huis waar kinderen gratis werden opgenomen, jongens en meisjes, ongeacht waar ze vandaan

kwamen. Ze zouden een christelijke opvoeding krijgen en een vak leren.

Ze hadden geen geld. Een grondbezitter, Jan Theodorus Lijbers, kocht een oud logement aan de Lange Brouwerstraat in Nijmegen en verhuurde het aan hen. Vrienden gaven geld om het in te richten. In de zomer van 1863 kwamen de eerste wezen. Johannes was zevenentwintig. Hij en Hendrina hadden zelf al jonge kinderen.

UIT DE HAND DES HEEREN

Hoe moet je zo'n werk betalen? Johannes had een eenvoudig antwoord. Je vraagt het aan God, en je vertelt mensen wat Hij doet. Hij en Hendrina leefden, zoals een latere schrijver het samenvatte, uit de hand des Heeren.

Het lijkt sterk op wat in diezelfde jaren in Engeland gebeurde, in de weeshuizen van George Müller in Bristol. Müller vroeg nooit om geld, bad alleen en publiceerde verslagen van wat er binnenkwam. Johannes vroeg wel om geld, en niet zo zuinig ook. Maar ook hij publiceerde trouw wat er binnenkwam en wat hij nodig had, en hij geloofde dat God het zou geven.

In een oud Nederlands boek met de titel *Helden van het geloof* staan verhalen uit die eerste jaren. Op een zaterdag in maart 1870 waren alle rekeningen betaald en lag er nog twee en een halve cent in de kas. Binnen een week kwam er meer binnen dan nodig was. Een andere keer, op 1 juli, was het geld op terwijl er een grote betaling moest worden gedaan. Op de avond ervoor kwam er een vrouw in het zwart aan de deur met een envelop. Ze had net een lening terugbetaald gekregen en voelde dat ze het geld aan de wezen moest geven. Het was meer dan nodig was.

Toen een van de koeien ziek werd en geslacht moest worden, stond er drie dagen later een nieuwe koe in de stal, gestuurd door een adellijke dame via haar koetsier. Op een balk van de nieuwe boerderij

liet de timmerman een tekst uit Romeinen 8 snijden: *Als God voor ons is, wie zal tegen ons zijn?* (Romeinen 8:31).

Ik vertel deze verhalen omdat ze bij dit leven horen. Ze komen uit de verslagen van het weeshuis zelf en uit een stichtelijk boek dat erop gebaseerd is. Onafhankelijk gecontroleerd zijn ze niet. Maar dat er geld kwam, en heel veel geld, staat vast. Neerbosch trok in de tweede helft van de negentiende eeuw meer giften dan welke andere particuliere instelling in Nederland ook, en volgens Van Renssen veel meer dan de vergelijkbare tehuizen van Heldring.

En er kwamen niet alleen guldens. In 1874 kwamen er honderdtweëntwintig metworsten uit Varsseveld. Gevers werden bij naam bedankt in het blad en in de almanak.

EEN DORP VOL KINDEREN

In 1865 waren er al ongeveer zeventig kinderen. Het huis in de Lange Brouwerstraat was te klein. In maart 1866 kochten twee vrienden een boerderij in Neerbosch, net buiten de stad, en gaven een deel van de grond aan Johannes. Hij begon te bouwen, alweer zonder dat het geld er was. Op 9 mei 1867 werd het meisjeshuis in gebruik genomen. Hendrina's zus Marie Sipman kwam helpen.

Daarna ging het snel. Er kwamen een kinderkuis voor de allerkleinsten, een school, een kerk, een ziekenhuis, werkplaatsen, een bakkerij, een smederij, een tuinderij en een boerderij. De kinderen hielpen zelf mee met bouwen, onder leiding van hun meesters. Neerbosch werd een dorp dat bijna helemaal in zijn eigen onderhoud voorzag. Jongens leerden een vak als timmerman, klompenmaker, kleermaker, smid of drukker. Meisjes werden opgeleid voor de huishouding. Wie de leertijd afrondde, kreeg een complete gereedschapskist mee.

In 1870 begon Johannes een drukkerij. Hij haalde er een drukker uit Middelburg voor. De drukkerij gaf weekbladen uit, liedbundels en boeken, en vooral de Neerbosche Weezen-Almanak. De eerste verscheen voor het jaar 1872, met ruim vijfduizend exemplaren. In

1878 werden er vijfenveertigduizend gedrukt. Lezers in het hele land kochten de almanak, en wie hem las, wist wat er in Neerbosch gebeurde en wat er nodig was. Het zangkoor van de wezen werd ook buiten Nederland bekend.

In 1873 was er een geestelijke opwekking in het weeshuis. Volgens de verslagen begon het op tweede Pinksterdag. Johannes bad met een groep oudere jongens in het bos. Jongens van wie de leiding weinig had verwacht, beleden hun zonden. Het sloeg over naar de meisjes en de jongere kinderen. Het is opvallend dat Johannes later waarschuwde om kinderen nooit onder druk te zetten om zich te bekeren. Dat is wijsheid die je niet altijd tegenkomt bij mannen met zoveel vuur.

Er waren ook verdrietige jaren. Hun dochter Johanna stierf in 1882 aan tuberculose. Ze was veertien.

In 1892 woonden er bijna duizend kinderen in Neerbosch. De Engelse kinderredder Thomas Barnardo kwam kijken en was onder de indruk. Leden van het koninklijk huis steunden het werk. Neerbosch was het visitekaartje van de protestants-christelijke liefdadigheid in Nederland.

DE STORM VAN 1893

En toen kwam de storm.

In juni 1893 verscheen een brochure met de titel *De weesvader Van 't Lindenhout ontmaskerd*. De schrijvers waren een oud-onderwijzer van Neerbosch en een zeekapitein, Gerrit van Deth, wiens kinderen na de dood van hun moeder in het weeshuis waren geplaatst. Ze beschuldigden Johannes van verrijking, slechte hygiëne, slecht onderwijs, harde lijfstraffen en zelfs seksueel misbruik. Volgens een publicatie van het CBS was er kort daarvoor een jongen van twaalf overleden na een straf.

De kranten doken erop. Het werd een landelijke rel, die een jaar duurde. Er verschenen nieuwe brochures, tegenschriften en rechts-

zaken. Van Deth hield lezingen in het hele land, voor zalen met soms meer dan tweeduizend mensen. Er kwam een toneelstuk, *De geheimen van de Weesinrichting Meerbosch*, dat in Amsterdam, Haarlem, Rotterdam en Den Haag werd gespeeld. Toen de burgemeester van Utrecht het verbod, werd het pas echt een succes. Er verscheen zelfs een socialistische roman over.

Het bestuur van Neerbosch probeerde eerst de beschuldigingen te negeren. Dat lukte niet. Om een onderzoek door de overheid voor te zijn, stelde het zelf een commissie in, met politici, geleerden en deskundigen. In februari 1894 kwam het rapport.

Het pleitte Johannes op belangrijke punten vrij. Er was geen geld verdwenen. Maar het rapport was ook kritisch. Het weeshuis was te snel gegroeid. De opvoeding en de hygiëne moesten beter. Het aantal kinderen moest terug naar vijf- of zeshonderd. En de financiën waren volkomen ondoorzichtig. Er was geen jaarlijkse begroting. Johannes bouwde, gaf uit en vertrouwde erop dat het geld zou komen. Dat had jaren gewerkt. Maar een dorp van duizend kinderen kun je niet besturen zoals een huisgezin.

Familieleden haalden tweeëndertig kinderen weg. De verkoop van de almanak zakte in. Hoewel het rapport hem grotendeels vrijpleitte, bleef er een geur aan Neerbosch hangen.

WAT MOET JE ERMEE?

Hoe kijk je hier vandaag naar? Ik vind het belangrijk om het niet weg te poetsen. Een publicatie van het CBS noemt hem een ijdele fantast, die in zijn herinneringen opschepte over wonderen, uitdrijvingen en genezingen. Zijn biograaf Van Renssen is milder, maar ook hij concludeert dat de financiën chaotisch waren en dat Johannes de instelling bij zijn vertrek in een diepe crisis achterliet. De straffen in Neerbosch waren hard. Dat waren ze in de meeste tehuizen van die tijd, maar dat maakt het voor een kind niet minder erg.

Aan de andere kant waren de beschuldigingen van 1893 ook niet allemaal waar. De commissie vond geen bewijs voor verrijking. Een deel van de aanklagers verdiende goed aan de rel. Het toneelstuk werd door critici zelf onkies genoemd, omdat het onbewezen zaken als feiten bracht. En de kinderen die in Neerbosch opgroeiden, hadden zonder dit huis vaak nergens heen gekund.

Ik denk dat je allebei mag vasthouden. Johannes van 't Lindenhout geloofde God op Zijn woord. Hij begon zonder geld aan een werk voor kinderen die niemand wilde, en God zegende het meer dan hij had durven dromen. Maar hij was ook een mens met een groot ego, die slecht kon delegeren, slordig was met geld en het werk liet groeien tot het boven zijn hoofd uitwies. Juist het geloof dat hem liet beginnen, maakte het hem moeilijk om te stoppen, te plannen of hulp te vragen.

Ook Mozes kreeg van zijn schoonvader Jethro te horen dat hij het niet alleen kon: *Wat je doet, is niet goed. Je zult er zeker aan bezwijken, zowel jij als dit volk dat bij je is, want dit is te zwaar voor je.* (Exodus 18:17-18). Mozes luisterde. Van 't Lindenhout luisterde pas toen het te laat was.

EEN MOSTERDZAAD

Na de storm bleef Johannes nog negen jaar directeur. Zijn zoons en schoondochters kregen een steeds grotere rol. Na de dood van Hendrina in 1900 werd een van de schoondochters directrice. In 1903, na veertig jaar, trad Johannes af. Hij was zevenenzestig. De leiding ging naar een predikant, ds. J. Schrijver.

Ook buiten Neerbosch bleef hij actief. Al in 1894, midden in de storm, was hij de initiatiefnemer van Het Hoogeland in Beekbergen, een christelijke kolonie voor zwervers, bedelaars en oud-gevangenen. In 1915 schreef hij nog een boek, *Lichtstralen aan mijn levensavond*. In een van zijn laatste terugblikken noemde hij het begin in 1863 een klein mosterdzaad dat een grote boom was

geworden. Dat beeld komt uit de gelijkenis van Jezus in Mattheüs 13.

Er was nog een groot verdriet in de familie. Een jonge Johannes van 't Lindenhout, in 1893 in Neerbosch geboren en naar alle waarschijnlijkheid zijn kleinzoon, was een begaafde jonge dichter. In 1916 maakte hij tijdens de mobilisatie een einde aan zijn leven. Hij was drieëntwintig. Twee jaar later gaf zijn vader zijn gedichten uit.

Johannes van 't Lindenhout stierf op 22 januari 1918 in Neerbosch. Hij was eenentachtig. Hij werd begraven op de begraafplaats van het weeshuis, tussen de mensen die hij had opgevoed.

Het werk ging door. De weesinrichting werd later een kinderdorp en daarna een jeugdzorginstelling. De stichting die daaruit voortkwam, draagt nog steeds zijn naam: Lindenhout. In Nijmegen is een klein museum over het kinderdorp.

Misschien heb jij ook een visioen dat begon met een tekst. Misschien ben je aan iets begonnen zonder te weten hoe het betaald moest worden, en heeft God het gegeven. Dan mag je dankbaar zijn, net als Johannes. Maar vergeet niet wat hij te laat leerde. Geloof en goed bestuur zijn geen tegenpolen. Wie Jakobus 1:27 serieus neemt, neemt ook de kinderen serieus die de prijs betalen als het misgaat.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte in Herveld op 4 september 1836; de dood van zijn broer Hendrik in 1855; werk als colporteur en evangelist; contact met Capadose en Helderling; huwelijk met Hendrina Sipman in 1861; het begin van het weeshuis in de Lange Brouwerstraat in Nijmegen in 1863; de verhuizing naar Neerbosch vanaf 1866 en het meisjeshuis in 1867; de drukkerij vanaf 1870 en de Weezen-Almanak vanaf 1871; de groei tot bijna duizend kinderen rond 1892; de brochure van juni 1893, de landelijke rel en het commissierapport van februari 1894; de dood

van Hendrina in 1900; zijn aftreden in 1903; zijn dood in Neerbosch op 22 januari 1918.

Alleen uit eigen getuigenis of uit verslagen van het weeshuis: de dood van zijn broer als oorzaak van zijn bekering; de keuze voor wezen na het lezen van Jakobus 1:27; de verhalen over geld dat op het laatste moment binnenkwam, de vrouw in het zwart en de koe; de opwekking van 1873; de genezingen en uitdrijvingen in zijn herinneringen.

Uit één bron (niet onafhankelijk gecontroleerd): de jongen van twaalf die na een straf overleed; de honderdtweëntwintig metworsten; de waarschuwing tegen druk bij bekeringen; het oordeel ijdele fantast.

Onbevestigd of betwist: het sterfjaar van zijn broer (1854 of 1855); de precieze familieband met de dichter Johannes van 't Lindenhout (1893-1916); de waarheid van de afzonderlijke beschuldigingen van 1893, die door de commissie grotendeels werden afgewezen maar nooit volledig zijn opgehelderd.

Duiding: de belangrijkste moderne studie, het proefschrift van Anton van Renssen (2015), ziet in Van 't Lindenhout een man van groot geloof en grote daadkracht, met een chaotisch financieel beleid en een pedagogiek die niet bijzonder vernieuwend was. Het CBS is in een korte schets veel harder in zijn oordeel.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Wikipedia NL, "Johannes van 't Lindenhout" (geraadpleegd oktober 2026)
2. A. van Renssen, *Het wezendorp Neerbosch. De protestants-christelijke weesinrichting Neerbosch en haar stichter Johannes van 't Lindenhout (1863-1903)* (proefschrift VU, Nijkerk 2015)
3. I. van der Vlis, recensie van Van Renssen, *BMGN* 131 (2016)
4. *De Boekenwereld* 31 (2015), twee artikelen over de drukkerij en de Neerbosch-kwestie (DBNL)

5. *De Boekenwereld* 13 (1996), over de drukkerij van Neerbosch (DBNL)
6. Centraal Bureau voor de Statistiek, "Johannes van 't Lindenhout: schandaal", in *Het licht van de statistiek*
7. *Verslag van de Commissie van Onderzoek in zake de Weesinrichting Neerbosch* (1894)
8. *Helden van het geloof*, hoofdstukken over Neerbosch (digitale kopie Universiteit van Pretoria)
9. M. Altena, P. Altena en H. Rullmann, *Druk geweest in Neerbosch. Een eeuw drukken en uitgeven in de weesinrichting (1870-1965)*
10. G.W. Huygens, "Lindenhout, Johannes van 't" (1893-1916), in *Schrijvers en dichters* (DBNL)
11. J. van 't Lindenhout, *Lichtstralen aan mijn levensavond* (Neerbosch 1915)

Johannes Post: de boer die zijn deur openzette

In het voorjaar van 1940 woonde in Nieuwlande, een veenkoloniaal dorp in het zuidoosten van Drenthe, een boer van drieëndertig. Hij had een vrouw, een groeiend gezin, een boerderij en een plaats in de gemeenteraad. Hij handelde in eieren, kippen en paarden. Op zondag zat hij in de gereformeerde kerk.

Vier jaar later lag hij in een massagraf in de duinen bij Overveen. Hij was een van de leiders van de gewapende knokploegen van het verzet geworden. Zijn naam stond op de lijsten van de Sicherheitspolizei. Zijn vrouw en kinderen waren ondergedoken, verspreid over de familie.

En in Nieuwlande hadden in die vier jaar honderden Joodse mensen een schuilplaats gevonden. Het dorp werd later als eerste gemeenschap ter wereld door Yad Vashem geëerd. Dat begon met één boer die zijn deur openzette.

Zijn dochter Hilda wist later nog wat haar vader zei toen de oorlog uitbrak: onder zo'n regime wil ik mijn kinderen niet grootbrengen.

DE JONGSTE VAN ELF

Johannes Post werd geboren op 4 oktober 1906 in Hollandscheveld, bij Hoogeveen. Hij was het elfde en jongste kind van Jan Wolters Post en Trijntje Tempen. Het was een gereformeerd gezin, in een streek waar het geloof het leven bepaalde: zondag naar de kerk, door de week hard werken in het veen en op het land.

Johannes ging naar de lagere school en daarna een jaar naar de mulo. Toen moest hij aan het werk, in het bedrijf van zijn vader. Op zijn zestiende werd hij lid van de gereformeerde jongelingsvereniging in Hollandscheveld. In 1926 werd hij voorzitter. Hij was slim, praatte goed en had een eigen mening.

Op 26 november 1929 trouwde hij met Dina Salomons, die iedereen Dien noemde. Ze gingen wonen op een boerderij in Nieuwlande. Ze kregen negen kinderen. Johannes werd lid van de Anti-Revolutionaire Partij, de partij van Abraham Kuypers, en in 1935 kwam hij in de gemeenteraad van Oosterhesselen. Hij werd er wethouder.

Mensen die hem kenden, beschreven hem als een harde werker, intelligent, eigenzinnig en principieel. Hij ging de strijd niet uit de weg. Hij hield, zo staat het in meerdere bronnen, ook wel van een avontuur.

MEI 1940

Toen de Duitsers op 10 mei 1940 Nederland binnenvielen, was Johannes geschokt. Volgens een van de bronnen wilde hij naar het westen gaan om mee te vechten, samen met een plaatselijke voorganger. Maar de strijd was na vijf dagen voorbij. Er kwam niets van.

In de eerste oorlogsjaren deed hij kleine dingen. Hij weigerde zijn inkomstenbelasting te betalen. Hij verspreidde illegale bladen. Hij hield contact met mensen van de ARP en van de verzetskrant Trouw,

die uit die kring was voortgekomen. Maar groot verzet was het nog niet.

Dat veranderde in 1942. Op zijn boerderij zocht iemand onderdak die door de Sicherheitspolizei werd gezocht. Johannes nam hem op. Kort daarna ontmoette hij bij zijn broer Marinus twee mannen die zijn leven zouden veranderen. De een was Arnold Douwes, een predikantszoon. De ander was een Joodse vluchteling, dr. Cohen, die vertelde wat er met de Joden gebeurde. Wat Johannes hoorde, liet hem niet meer los.

HAALDE JODEN OP

Vanaf de winter van 1942 begon Johannes met Marinus onderduikadressen te zoeken voor Joodse mensen. Hij haalde ze op, vaak uit het westen van het land. Zijn dochter Hilda vertelde later in een gesprek met de NOS: hij haalde Joden op en bracht ze naar ons thuis.

Daar nam Dien het over. Ze ving de mensen op, gaf ze eten en bracht ze daarna naar een vaste plek. Vaak was dat bij familie, later ook bij andere mensen in het dorp. Het was zwaar en gevaarlijk werk. Wie onderduikers had, liep het risico zelf opgepakt te worden. Een onderduiker moest ook eten, en voedsel was op de bon. Dat betekende extra zorg voor een gezin dat al groot was.

Johannes ging bij mensen langs en vroeg of ze iemand wilden opnemen. Hij gebruikte daarvoor, volgens de bronnen, zowel morele als religieuze argumenten. In een gereformeerd dorp kon je verwijzen naar de Bijbel. Je kon vragen wat de barmhartige Samaritaan zou doen. Je kon herinneren aan het oude gebod uit Leviticus over de vreemdeling: *U moet hem liefhebben als uzelf, want u bent zelf vreemdelingen geweest in het land Egypte.* (Leviticus 19:34).

Arnold Douwes werd zijn belangrijkste helper. Hij fietste dag en nacht rond om adressen te vinden en mensen te verplaatsen. Hij hield een dagboek bij, dat hij in potten in de grond verstopte. Het is

het enige bekende dagboek van een redder van Joden uit heel bezet Europa. Ook Max Léons werkte nauw met hen samen.

Hoeveel mensen er in en rond Nieuwlande verborgen zaten, is moeilijk precies te zeggen. Een verklaring van verzetsmensen uit 1946 spreekt van meer dan tachtig Joodse onderduikers in Nieuwlande zelf. Andere bronnen noemen voor het dorp en de omgeving samen ongeveer driehonderdvijftig Joodse mensen, onder wie ongeveer honderd kinderen. Meer dan tweehonderdvijftig inwoners hielpen mee. Die getallen zijn niet allemaal te controleren, en ze gaan niet alleen over Johannes. Maar zonder hem was het waarschijnlijk niet begonnen.

EEN REVOLVER VAN ZIJN BROER

Het onderduikwerk dwong tot meer. Onderduikers hadden bonkaarten nodig, en die kon je alleen met valse papieren of door diefstal krijgen. In het voorjaar van 1943 richtte Johannes in Nieuwlande een verzetsgroep op. Van zijn broer Marinus kreeg hij een revolver. Dat was zijn eerste stap naar gewapend verzet.

Op 23 juni 1943 overviel zijn groep op één dag vier distributiekantoren, de plaatsen waar de bonkaarten werden bewaard. Het werden er in de maanden daarna meer. Ze stalen ook wapens, onder meer een grote partij pistolen uit een politiebureau aan de Archimedesstraat.

Voor zover bekend heeft Johannes Post zelf nooit iemand gedood. Dat staat in de levensbeschrijvingen die over hem zijn gemaakt, met de toevoeging dat het niet met zekerheid te zeggen is. Hij koos wel voor de wapens. Hij wist dat er bij een overval doden konden vallen, aan beide kanten. Daar moet je als lezer even bij stilstaan. Veel christenen in het verzet hebben met die vraag geworsteld. Mag een volgeling van Jezus een wapen dragen? Mag je liegen om een leven te redden? De meesten kwamen tot de conclusie dat ze moesten kiezen tussen twee kwaden, en dat niets doen ook een keuze was.

GEARRESTEERD EN WEER VRIJ

In juli 1943 ging het mis. Johannes werd in Ugchelen, bij Apeldoorn, gearresteerd, samen met zijn koerierster Celine Kuijper, een Joodse vrouw uit Rotterdam die onder een valse naam voor hem werkte. Kuijper werd naar Westerbork gebracht en daarna naar Auschwitz, waar ze werd vermoord.

Johannes had meer geluk. Hij zat in een politiebureau vast, en een agent, Jan Mennink, liet hem gaan. Hoe dat precies gebeurde, verschilt per verhaal. Vast staat dat hij vrijkwam en dat hij niet meer terug kon naar huis.

Voor Dien en de kinderen werd Nieuwlande nu ook gevaarlijk. De Duitsers wilden de boerderij in beslag nemen. Dien en de kinderen moesten onderduiken. Ze werden verdeeld over familie. Twee van de jongens gingen naar een oom en tante. Dien zelf zat een tijd verborgen in een pastorie.

Johannes zag zijn gezin vanaf dat moment nauwelijks meer. Denk daar even over na. Een vader van een groot gezin, die niet meer thuis kan komen. Die zijn kinderen alleen af en toe heimelijk ziet. Die weet dat zijn vrouw alles alleen moet dragen. Het verzet kostte niet alleen hem iets. Het kostte zijn hele gezin iets.

DE KNOKPLOEGEN

Vanaf die tijd werkte Johannes in de Landelijke Knokploegen, de gewapende tak van het verzet. Die ploegen overvielen distributiekantoren, bevolkingsregisters en gevangenissen. Ze vernietigden persoonsgegevens, stalen bonkaarten en bevrijdden gevangenen. Ze werkten nauw samen met de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers, die tienduizenden onderduikers van bonkaarten voorzag.

In maart 1944 kreeg Johannes de leiding over de knokploegen in Friesland, Groningen en Drenthe. Kort daarna werden verschillende landelijke leiders gearresteerd. Johannes trok naar Amsterdam.

In mei en juni 1944 was hij feitelijk de leider van de knokploegen in het westen van het land.

Op 23 juni 1944 mislukte een overval op een distributiekantoor in Haarlem. Een paar dagen later werd zijn beste vriend, Jan Wildschut, gearresteerd. Wildschut kwam in het Huis van Bewaring aan de Weteringschans in Amsterdam terecht, een van de zwaarst bewaakte gevangenissen van het land.

DE WETERINGSCHANS

Johannes wilde zijn vriend bevrijden. Hij maakte een plan voor een overval op het Huis van Bewaring. Er was een man van binnen bij betrokken, een bewaker die zei dat hij wilde helpen.

Die bewaker was een verrader. Hij heette Jan Boogaard en hij werkte voor de Sicherheitspolizei. In de nacht van 14 op 15 juli 1944 liepen de mannen van de knokploeg in de val. Er werd geschoten. Een van hen raakte dodelijk gewond. Johannes probeerde zich al schietend een weg naar buiten te banen, maar werd gegrepen.

Na een kort verhoor werden hij en de anderen naar de duinen bij Overveen gebracht. Op 16 juli 1944 werden ze daar gefusilleerd. Over het aantal mannen dat die dag stierf, verschillen de bronnen: sommigen spreken van dertien, anderen van vijftien. Johannes Post was zevenendertig.

Er zijn geen laatste woorden van hem bewaard. Geen afscheidsbrief, geen gebed dat iemand heeft opgeschreven. In de romanbiografie die Anne de Vries in 1948 over hem schreef, staan wel gesprekken en gedachten, maar dat is een roman. Wat Johannes in die laatste uren dacht, weten we niet. Ik vind dat eerlijker dan iets te verzinnen.

Zijn broer Marinus werd op 17 november 1944 in Alkmaar gefusilleerd. Jan Boogaard, de verrader, werd na de oorlog ter dood veroordeeld en in 1947 geëxecuteerd.

EEN KIND DAT HIJ NOOIT ZAG

Toen Johannes stierf, was Dien zwanger. Hun jongste kind werd geboren kort voor de bevrijding. Johannes heeft het nooit gezien.

In juli 1945 werd het massagraf in de duinen gevonden. In november 1945 werd Johannes herbegraven op de Eerebegraafplaats in Bloemendaal, waar ook Hannie Schaft en andere verzetsmensen liggen. Zijn dochter Trijneke vertelde later dat het bericht van zijn dood toen niet goed tot haar doordrong. Hilda zei: alles was anders geworden, we waren uit elkaar gegroeid. Ook dat hoort bij het verhaal van verzetshelden. Achter elke naam op een monument zit een gezin dat verder moest.

Dien Post leefde tot 1991. Alle kinderen overleefden de oorlog.

EER NA DE DOOD

Johannes kreeg na de oorlog het Verzetskruis, de hoogste Nederlandse onderscheiding voor verzet. De Verenigde Staten gaven hem de Medal of Freedom. Er is een kazerne naar hem genoemd in Havelte, en er zijn straten naar hem genoemd in tientallen plaatsen. Anne de Vries schreef zijn levensroman, die na de oorlog in veel gereformeerde gezinnen werd gelezen.

En Yad Vashem, het herdenkingscentrum in Jeruzalem, eerde Johannes Post als Rechtvaardige onder de Volkeren. Later kreeg ook het dorp Nieuwlande als geheel die eer. Het was de eerste keer dat een hele gemeenschap zo werd geëerd. Over het jaar verschillen de bronnen: 1983 of 1985.

WAAROM HIJ HET DEED

Waarom deed een gereformeerde boer uit Drenthe dit? Er zijn verschillende antwoorden, en waarschijnlijk zijn ze allemaal een beetje waar.

Hij was principieel. Wat hij als onrecht zag, kon hij niet laten liggen. Hij haatte het nationaalsocialisme, dat inging tegen alles wat hij over God en mensen geloofde. Hij had, volgens de inleiding bij het dagboek van Douwes, medelijden met de opgejaagden. En hij hield, eerlijk is eerlijk, ook van avontuur en van actie. De bronnen noemen dat zonder verlegenheid, en ik denk dat het waar is. God gebruikt ook ons karakter, met de mooie en de lastige kanten.

Maar onder dat alles lag zijn geloof. In Nieuwlande deden juist gereformeerde mensen mee, die thuis aan tafel uit de Bijbel lazen en op zondag naar de kerk gingen. Ze lazen over Rachab, die de verspieters verborg. Over de vroedvrouwen in Egypte, die de jongetjes van de Hebreeën in leven lieten. Over de Samaritaan die niet doorliep. Ze lazen het niet als oude verhalen. Ze lazen het als opdracht.

Jezus zei: *Voor zover u dit voor een van deze geringste broeders van Mij gedaan hebt, hebt u dat voor Mij gedaan.* (Mattheüs 25:40). In Nieuwlande hebben mensen die tekst letterlijk genomen.

Johannes Post was geen heilige. Hij was koppig, kon fel zijn, en hij nam risico's die anderen niet zouden nemen. Zijn keuze voor gewapend verzet is voor sommige christenen nog steeds een vraag. Hij betaalde met zijn leven, en zijn gezin betaalde mee.

Misschien vraag je je af wat dit verhaal voor jou betekent, in een land waar geen bezetter is. Maar ook vandaag zijn er mensen die worden opgejaagd, uitgesloten of vergeten. Ook vandaag moet iemand de eerste zijn die de deur openzet. Johannes Post was dat in Nieuwlande. Hij was niet de enige die hielp, maar hij was wel degene die begon.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte in Hollandscheveld op 4 oktober 1906 als jongste van elf kinderen; gereformeerd en lid van de ARP; huwelijk met Dina Salomons op 26 november 1929; boer en wethouder in Nieuwlande en Oosterhesse-

len; zijn rol met Arnold Douwes en anderen bij het verbergen van Joodse onderduikers vanaf 1942; overvallen op distributiekantoren vanaf 1943; zijn arrestatie in juli 1943 en de dood van Celine Kuijper; zijn leidende rol in de Landelijke Knokploegen in 1944; de mislukte overval op het Huis van Bewaring aan de Weteringschans in de nacht van 14 op 15 juli 1944; zijn executie in de duinen bij Overveen op 16 juli 1944; herbegrafenis in Bloemendaal; het Verzetskruis; de erkenning door Yad Vashem voor hem en voor Nieuwlande.

Alleen uit getuigenissen van familie of medewerkers: de uitspraak bij het begin van de oorlog over het grootbrengen van zijn kinderen; dat hij Joden naar huis bracht; zijn plan om in mei 1940 mee te vechten; de manier waarop hij in 1943 vrijkwam.

Uit één bron (niet onafhankelijk gecontroleerd): het aantal van meer dan tachtig Joodse onderduikers in Nieuwlande volgens een verklaring uit 1946; de buit van zestig pistolen; dat hij voor zover bekend nooit iemand heeft gedood.

Onbevestigd of betwist: het totale aantal geredde Joodse mensen in en rond Nieuwlande (de schattingen lopen uiteen); het aantal gefusilleerden op 16 juli 1944 (dertien of vijftien); het jaar van de erkenning van Nieuwlande door Yad Vashem (1983 of 1985). De gesprekken in de romanbiografie van Anne de Vries zijn literaire invulling, geen historische bron.

Duiding: Post wordt in vrijwel alle bronnen als held gezien. Wel bestaat er discussie over gewapend verzet als christelijke keuze, en over de prijs die zijn gezin betaalde.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. "Post, Johannes (1906-1944)", *Biografisch Woordenboek van Nederland* (Huygens ING)
2. Wikipedia EN, "Johannes Post" (geraadpleegd oktober 2026)
3. NOS, "Bevrijdingsjaar", bericht over het vinden van het graf van Johannes Post, met interviews met zijn dochters

4. ww2gravestone.com, "Post, Johannes"
5. TracesOfWar, "Johannes Post"
6. Historical Marker Database, "Johannes Post" (Geef Straten een Gezicht, Amsterdam)
7. J. Houwink ten Cate en B. Moore (red.), *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder* (Amsterdam 2016)
8. Christian Courier, "Risk and resistance", over het dagboek van Arnold Douwes en Nieuwlande
9. Anne de Vries, *De levensroman van Johannes Post* (Kampen 1948)
10. C.M. Schulten, *Zeg mij aan wien ik toebehoor. Het Verzetskruis 1940-1945* (1993)
11. Yad Vashem, The Righteous Among the Nations Database

Hebe Kohlbrugge: de vrouw die de leugen niet wilde zwijgen

In 1939 stond een jonge Nederlandse vrouw in Duitsland tegenover twee politieagenten. Ze verwachtten van haar wat in die tijd van iedereen werd verwacht: de rechterarm omhoog en de groet aan de Führer. Ze deed het niet. Kort daarna werd ze het land uitgezet.

Ze heette Hebe Kohlbrugge. Ze was vijftientwintig. Ze had in Berlijn gewoond, in de kring van de Bekennende Kirche, de christenen die weigerden hun kerk aan Hitler over te geven. Ze had met haar auto preken rondgebracht naar dominees die niet meer vrij konden spreken. Ze had al een keer kort in een Duitse cel gezeten.

Vijf jaar later zat ze in Ravensbrück, hetzelfde vrouwenkamp als Corrie ten Boom. Ze overleefde het. En daarna deed ze iets wat bijna niemand van haar verwachtte. Ze ging terug naar Duitsland, om te verzoenen. En toen het IJzeren Gordijn over Europa viel, ging ze er steeds weer doorheen, naar de kerken aan de andere kant.

Ze werd honderdtwee jaar oud. Ze zei aan het eind van haar leven: als je eenmaal tegen een leugen hebt gevochten, voor de waarheid, dan kun je niet thuiskomen en zeggen dat je nu in je stoel gaat zitten.

EEN NAAM MET EEN GESCHIEDENIS

Hebe Charlotte Kohlbrugge werd geboren op 8 april 1914 in Utrecht, als jongste van vijf dochters. Haar vader, Hermann Kohlbrugge, was scheikundige en leraar. Haar moeder, Johanna Elisabeth Barner, was luthers en van Duitse afkomst.

De naam Kohlbrugge zegt veel mensen in Nederland iets. Hebe's overgrootvader was Hermann Friedrich Kohlbrugge, een predikant uit de negentiende eeuw die door de Nederlandse kerk werd geweigerd en in Elberfeld in Duitsland een eigen gemeente diende. Zijn preken over genade alleen worden in gereformeerde kring nog steeds gelezen. Hebe groeide op met die erfenis. Het geloof in het gezin was niet vaag. Het ging over de vrije genade van God, en over de vraag hoe je daarnaar leeft.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog nam het gezin Duitse kinderen in huis die door de oorlog honger leden. Zo leerde Hebe al jong Duits. Na de middelbare school deed ze een verpleegcursus. Ze ging naar Noorwegen om kinderen Duits te leren en daarna naar Engeland, als kindermisje.

Daar gebeurde iets wat haar richting gaf. Ze werkte korte tijd in het huis van John Churchill, een neef van Winston Churchill. Hij sprak bewonderend over het nieuwe Duitsland van Hitler. Hebe wilde zelf zien wat daar gebeurde.

BERLIJN

In 1936 ging ze naar Berlijn, naar een opleiding voor kerkelijk vrouwenwerk. Ze kwam terecht in de kring van Martin Niemöller, de predikant van Dahlem die een van de leiders van de Bekennende

Kirche was. Ze volgde zijn Bijbelstudies. In 1937 werd Niemöller gearresteerd. Hij zou tot 1945 in concentratiekampen blijven.

In mei 1938 sloot Hebe zich aan bij de Bekennende Kirche. Ze werd assistent van een predikant in Fehrbellin, in Brandenburg, Günther Harder. Veel dominees van de Bekennende Kirche hadden spreekverbod of zaten vast. Hebe bracht met de auto preken en berichten rond. Daarvoor werd ze door de Gestapo opgepakt en kort vastgezet in Potsdam. Volgens haar eigen verhaal zorgde de Nederlandse ambassadeur ervoor dat ze vrijkwam. In 1939 werd ze, na de weigering om de Hitlergroet te brengen, Duitsland uitgezet.

Ze ging naar Basel, om theologie te studeren bij Karl Barth. Barth was de grote Zwitserse theoloog die de belangrijkste opsteller was van de Barmer Theologische Verklaring van 1934, het belangrijkste document van de Bekennende Kirche. Die verklaring zei dat Jezus Christus het ene Woord van God is, dat we moeten horen, vertrouwen en gehoorzamen, en dat de kerk geen andere heren mag erkennen.

In september 1939 brak de oorlog uit. Hebe moest terug naar Nederland.

BIJNA TE LAAT

In mei 1940 viel Duitsland Nederland binnen. Hebe wist al wat dat betekende. Ze had het in Berlijn gezien.

Volgens haar eigen verhaal kwam ze in de zomer van 1940 met een groep van ongeveer vijfendertig mensen bij elkaar. Het waren vooral jonge predikanten en theologen. Ze vroegen zich af wat ze konden doen. We moeten iets doen, zei Hebe volgens haar herinnering. We kunnen niet wachten. Uit die kring, die later de Lunterse Kring werd genoemd, kwam een brochure voort met de titel *Bijna te laat*. Ze was geschreven door de theoloog Jan Koopmans. Volgens Hebe werd ze in ongeveer dertigduizend exemplaren gedrukt en door het hele land verspreid.

De boodschap was eenvoudig en scherp. Je hoeft niet alle vragen te beantwoorden. Als de bezetter vraagt of je Joods bent, of je grootouders Joods waren, dan is dat een vraag die de bezetter niet hoort te stellen. Een christen mag weigeren mee te werken aan onrecht. Het was een oproep tot geestelijk verzet, in een tijd waarin veel kerkmensen nog dachten dat je de overheid gewoon moest gehoorzamen.

Er is een zin uit Handelingen die in die jaren veel werd geciteerd: *Men moet aan God meer gehoorzaam zijn dan aan mensen.* (Handelingen 5:29). Petrus zei het tegen de Raad in Jeruzalem, toen hem verboden werd om over Jezus te spreken. Voor Hebe was die zin geen theorie. Ze had in Duitsland gezien wat er gebeurt als de kerk zwijgt.

OP DE ZOLDER

Toen de deportaties van Joden begonnen, ging de groep verder. Ze zochten onderduikadressen, eerst bij familie, daarna bij vrienden en kennissen. Hebe zei later dat haar groep nooit een verrader had gehad.

In februari 1942 deed de Gestapo een inval in haar kantoor en haar huis. Volgens haar eigen verhaal gooide ze de illegale papieren van een trap en verstopte ze zich in een kruipruimte op zolder. Ze lag daar ongeveer acht uur, terwijl beneden werd gezocht.

Kort daarna reisde ze, deels te voet, naar Zwitserland. Ze nam berichten mee van Nederlandse kerkleiders voor de oecumenische contacten in Genève, die verbinding hadden met de Nederlandse regering in Londen. Later smokkelde ze ook microfilms. Het was levensgevaarlijk werk.

CHRISTINA DOORMAN

Op 4 april 1944 ging het mis. Ze werd in de trein bij Antwerpen gearresteerd. Ze had een vals persoonsbewijs bij zich op naam van Christine Doorman. Ze was op weg om opnieuw contact te leggen met Londen.

Ze bleef volhouden dat ze Christine Doorman was, en dat ze Duitse was. Dat lukte. Volgens haar eigen verhaal werd ze daarom in de gevangenis nooit geslagen. Ze kwam in de strafgevangenis van Scheveningen, die mensen het Oranjehotel noemden, daarna in kamp Vught, en in september 1944 in Ravensbrück.

Ze vertelde later dat er in de gevangenis een moment kwam waarop ze dat valse naambordje niet meer wilde. Ik wilde niet sterven als Christina Doorman, zei ze. Ik wilde naar huis als Hebe Kohlbrugge.

RAVENSBRÜCK

In Ravensbrück werkte Hebe in de ziekenbarak, bij de pasgeboren baby's. Hun moeders waren vooral Poolse vrouwen. Volgens haar werden er elke dag een of twee kinderen geboren. Veel van hen stierven van de honger. Het ergste wat ze zag, vertelde ze later, was de gedwongen sterilisatie van Roma-meisjes. Ze noemde het marteling van kinderen.

Corrie ten Boom zat in dezelfde maanden in Ravensbrück. Een recensent van Hebe's herinneringen noemt dat ze daar samen waren. Hoe goed ze elkaar kenden, weet ik niet.

Hebe sprak over haar kamptijd zonder grote woorden. Ze zei dat ze ging begrijpen dat haar eigen ervaringen niet zo belangrijk waren, toen ze de verhalen hoorde van de Poolse vrouwen om haar heen. Een van haar medegevangenen zei dat ze er alleen zat vanwege haar neus. Ze was Joods, en dat was genoeg. Hebe zei: wij wisten waarom we er waren, we hadden gevochten. Over zichzelf zei ze later zelfs: mij is eigenlijk niets heel ergs overkomen.

Dat is opvallend. Wie haar geschiedenis kent, zou dat niet zo zeggen. Maar het zegt iets over haar. Ze wilde niet in het middelpunt staan. Ze keek naar wie het zwaarder had.

Ze kreeg tuberculose. Een kamparts die haar mocht, zorgde ervoor dat ze werd vrijgelaten. Haar straf liep volgens de officiële stukken af op 24 januari 1945. Via Berlijn kwam ze terug naar Nederland.

TERUG NAAR DUITSLAND

Na de oorlog moest ze eerst herstellen van de tuberculose, in Zwitserland. Daarna ging ze aan het werk voor de Nederlandse Hervormde Kerk. Vanaf 1947 was ze secretaris van de Duitslandcommissie. Haar taak was om de banden met de kerken in Duitsland te herstellen, vooral in het oosten, in de Sovjetzone die later de DDR werd.

Denk daar even over na. Een vrouw die in een Duits concentratiekamp had gezeten, ging een paar jaar later naar Duitsland om de hand te reiken. Ze deed dat niet omdat ze vergat wat er gebeurd was. Ze vergat het nooit. Maar ze geloofde dat de kerk van Christus groter is dan de grenzen van volken.

Paulus schrijft: *Want Hij is onze vrede, Die beiden één gemaakt heeft.* (Efeziërs 2:14). In hetzelfde vers schrijft hij dat Christus de tussenmuur heeft afgebroken. Hebe nam dat letterlijk. Haar hele verdere leven zou ze bezig zijn met muren.

ACHTER HET IJZEREN GORDIJN

Vanaf 1957 werkte ze ook voor het Werelddiaconaat van de Hervormde Kerk. Ze stelde één voorwaarde: dat ze haar werk in Oost-Europa kon blijven doen. Ze reisde naar de DDR, Tsjechoslowakije, Hongarije, Polen, Roemenië en Joegoslavië. Ze bezocht kerken, predikanten en gemeenten die onder het communisme zwaar onder druk stonden.

Ze deed er nog iets bij. Ze stuurde Nederlandse theologiestudenten naar Midden- en Oost-Europa. Meer dan tachtig studenten gingen een of twee jaar studeren aan theologische opleidingen achter het IJzeren Gordijn. Ze leerden de taal, woonden bij de mensen en kwamen terug met vriendschappen die decennia hielden. Bij haar dood schreven vier van die studenten, inmiddels zelf predikanten en hoogleraren, dat die jaren hun leven sterk hadden gevormd.

Het was niet zonder spanning. In 1961 was ze bij de oprichting van de Christelijke Vredesconferentie in Praag, een beweging van de Tsjechische theoloog Josef Hromádka, die wilde dat de kerken in Oost en West met elkaar in gesprek bleven. Critici vonden dat die beweging te veel meeging met de communistische regeringen. Na de inval in TsjechoSlowakije in 1968 viel de beweging volgens Hebe zelf in feite uiteen. Ze had er vertrouwen in gehad en zag het mislukken.

Daarna koos ze duidelijker voor de mensen die door de regimes werden vervolgd: dissidenten, predikanten die hun ambt kwijtraakten, gemeenten die ondergronds verder moesten. In 1975 werd ze uit TsjechoSlowakije en Hongarije gezet. Ze was in verschillende landen ongewenst. Toch bleef ze contact houden, met brieven en via haar studenten, tot de muur in 1989 viel.

In november 1989, in de weken van de omwenteling, bracht ze persoonlijk groeten van de oecumene naar de kerken in Oost-Duitsland en Praag. In 1991 kreeg ze een eredoctoraat van de Karelsuniversiteit in Praag.

SCHERP TOT HET EINDE

Hebe Kohlbrugge was geen gemakkelijke vrouw. Ze was eigenwijs en scherp. In 1972 stopte ze met haar werk voor het Werelddiaconaat, omdat ze het vertrouwen in de kerkleiding kwijt was. Ze had uitgesproken meningen, ook over politiek. Ze was bijvoorbeeld zeer kritisch over het beleid van Israël tegenover de Palestijnen. Niet iedereen die haar verzet bewonderde, was het met haar eens over haar latere standpunten, en sommigen vonden haar in de jaren zestig te mild over de Oost-Europese regeringen. Ook dat hoort bij een eerlijk beeld.

Maar wie haar kende, beschreef vooral iemand die de waarheid zocht en daarvoor gaf wat ze had. Ze trouwde nooit. Ze woonde vanaf de jaren vijftig met haar zus in het centrum van Utrecht, en

na de dood van haar zus in 1999 alleen. In 2002 verscheen haar autobiografie, met de titel *Tweemaal twee is vijf*. De titel verwijst naar de leugen van een systeem dat van mensen eist dat ze iets geloven wat niet waar is.

In haar laatste jaren las ze de Bijbel, schreef duizenden brieven en vertelde in schoolklassen over de kampen. Ze werd gevraagd hoe ze na Auschwitz nog kon geloven. Ze vond die vraag eigenlijk vreemd. Als ik geloof, dan geloof ik, zei ze. Over haar verzet zei ze: ik wist dat ik christen was, en ik wist dat ik als christen vocht tegen de leugen van het nazisme.

Ze stierf in de nacht van 13 op 14 december 2016 in Utrecht, in de adventstijd. Ze was honderdtwee. Ze werd begraven in het familiegraf in Amerongen. In 2021 kreeg ze in Utrecht een straat.

ALS WE DE NAASTE ZIEN

In de rouwadvertentie die haar oud-studenten plaatsten, stond een zin van haar: als we de naaste zien, gaat de wereld open.

Ik denk dat dat de sleutel is tot haar leven. Ze zag de Joodse buurvrouw die een vraag moest beantwoorden die niemand mocht stellen. Ze zag de Poolse baby's in Ravensbrück. Ze zag de Duitse dominee na de oorlog, die zich schaamde. Ze zag de Tsjechische predikant die zijn kansel kwijt was. En telkens als ze iemand zag, ging er een deur open die anderen dicht lieten.

Misschien vind jij het moeilijk om je uit te spreken. Misschien denk je dat het niet uitmaakt wat één persoon doet. Hebe Kohlbrugge was een vrouw zonder ambt, in een kerk waar vrouwen in haar jonge jaren nog nauwelijks iets te zeggen hadden. En toch bracht ze preken rond, verborg ze mensen, smokkelde ze berichten en bouwde ze bruggen die veertig jaar hielden.

De vraag die zij zichzelf stelde, mag je jezelf ook stellen. Welke leugen zie ik om mij heen? En wie is de naaste die ik nog niet zie?

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte in Utrecht op 8 april 1914; afstamming van H.F. Kohlbrugge; verblijf in Berlijn vanaf 1936 en werk voor de Bekennende Kirche; uitzetting uit Duitsland in 1939; korte studie bij Karl Barth in Basel; betrokkenheid bij de Lunterse Kring en de brochure *Bijna te laat*; reizen naar Zwitserland; arrestatie op 4 april 1944 onder een valse naam; Scheveningen, Vught en Ravensbrück; vrijlating begin 1945; werk voor de Hervormde Kerk vanaf 1947 en voor het Werelddiaconaat vanaf 1957; reizen en studentenuitwisseling met Oost-Europa; uitzetting uit Tsjechoslowakije en Hongarije in 1975; eredocoraat in Praag in 1991; autobiografie in 2002; overlijden in Utrecht in december 2016.

Alleen uit eigen getuigenis: de korte tijd bij John Churchill; de weigering van de Hitlergroet als directe aanleiding voor de uitzetting; de groep van vijfendertig mensen in 1940 en de oplage van dertigduizend; de acht uur op zolder in 1942; dat ze in de gevangenis niet werd geslagen; haar werk bij de baby's in Ravensbrück en wat ze daar zag; de uitspraken over de leugen, over haar naam en over geloven na Auschwitz.

Uit één bron (niet onafhankelijk gecontroleerd): dat ze in Ravensbrück samen was met Corrie ten Boom; het aantal van meer dan tachtig studenten; de rol van de Nederlandse ambassadeur bij haar vrijlating in 1939.

Onbevestigd of betwist: de precieze datering van de begintijd van de Lunterse Kring (zomer of eind 1940); de exacte reden van haar vrijlating uit Ravensbrück.

Duiding: haar rol in de Christelijke Vredesconferentie en haar houding tegenover Oost-Europese regeringen in de jaren zestig zijn achteraf verschillend beoordeeld. Haar latere politieke standpunten waren omstreden.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. H. Kohlbrugge, *Tweemaal twee is vijf. Getuige in Oost en West* (Kampen 2002)
2. Wikipedia EN, “Hebe Charlotte Kohlbrugge” (geraadpleegd oktober 2026)
3. J. Forest, “You do not have to answer all the questions”, interview met Hebe Kohlbrugge (jimandnancyforest.com)
4. J.S. Conway, recensie van H. Kohlbrugge, *Zweimal zwei ist fünf* (Leipzig 2003), *Contemporary Church History Quarterly*, november 2004
5. Rouwadvertentie van oud-studenten, december 2016 (oecumene.nl)
6. Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland, lemma Hebe Kohlbrugge (Huygens ING, 2018)
7. Reformatorisch Dagblad, 21 juni 2002, over haar autobiografie
8. Trouw, 13 december 2016, in memoriam
9. A. Cremers en M. Bergsma, *Verzetsvrouwen. Een onderbelichte geschiedenis* (Amsterdam 2025), hoofdstuk “Theologe in strijd tegen de leugen”

Hans Rookmaaker: de kunstkenner uit het kamp

In augustus 1948 werd in Amsterdam een internationale conferentie van behoudende protestantse kerken gehouden. Na afloop stonden twee mannen met elkaar te praten. De een was een Amerikaanse predikant van zesendertig, Francis Schaeffer. De ander was een Nederlandse student van zesentwintig. Hij was geen afgevaardigde. Hij was er gewoon naartoe gegaan.

De student wilde de Amerikaan iets vragen over zwarte muziek uit Amerika, over blues en gospel. Maar het gesprek ging een heel andere kant op. Ze praatten over moderne kunst, over Picasso en wat er met de westerse cultuur aan de hand was. Volgens Anky Huitker, die er later bij betrokken raakte, liepen ze door de stad en praatten ze maar door. Om vier uur 's nachts kwamen ze thuis.

De student heette Hans Rookmaaker. Uit dat nachtelijke gesprek groeide een vriendschap die bijna dertig jaar zou duren. Samen

zouden ze een generatie jonge christenen leren dat je als gelovige niet bang hoeft te zijn voor kunst, muziek en cultuur. Dat je mag kijken, luisteren en nadenken. Dat geloof je denken niet afsluit, maar opent.

Zes jaar eerder had Hans Rookmaaker nog niet geloofd. Hij zat toen in een krijgsgevangenkamp in het oosten van Europa, met een Bijbel en verder bijna niets.

EEN JONGEN TUSSEN TWEE WERELDEN

Henderik Roelof Rookmaaker, die iedereen Hans noemde, werd geboren op 27 februari 1922 in Den Haag. Zijn vader, die dezelfde naam had, was ambtenaar in Nederlands-Indië. Hij was op studieverlof in Nederland toen Hans werd geboren. Daarna ging het gezin terug. Hans groeide grotendeels op in Indië, waar zijn vader controleur was op Celebes en later resident van de Lampongse districten op Sumatra. In 1936 moest de vader om gezondheidsredenen terug naar Den Haag.

Het was geen bijzonder gelovig gezin. Hans ging in Leiden naar een technische hbs en was goed in zowel bèta- als alfavakken. Hij hield van tekenen en lezen. En hij had een grote liefde die hij zijn hele leven zou houden: de muziek van zwarte Amerikanen. Jazz, blues en spirituals. Van zijn zakgeld kocht hij platen en grammofoonnaalden. Hij luisterde naar Jelly Roll Morton, Louis Armstrong en Billie Holiday. Later zou hij een van de beste verzamelingen van vroege jazz in Europa hebben.

Hij werd jong marineofficier in opleiding en begon aan een studie scheepsbouw in Delft. Hij werd verliefd op een meisje uit Den Haag, Riki Spetter. Ze was Joods. Ze verloofden zich.

OPGEPAKT

Toen kwam de bezetting. Hans werd al vroeg gearresteerd voor het bezit van anti-Duitse geschriften. Volgens de ene bron had hij be-

loofd illegale pamfletten rond te brengen en werd hij de eerste nacht al gepakt. Hij zat zes en een halve maand in de gevangenis van Scheveningen. Zijn vader kende mensen, en dat hielp waarschijnlijk bij zijn vrijlating.

In april 1942 kreeg Hans, als marineofficier, het bevel zich te melden in Breda. Daar werd hij krijgsgevangen gemaakt. Hij werd naar een kamp bij Neurenberg gebracht, en later dat jaar naar Stalag 371 in Stanislau, in wat nu Oekraïne is. Hij zou er tot begin 1944 blijven. Daarna werden de gevangenen naar Neubrandenburg in Noord-Duitsland gebracht.

Hij zou zijn vader nooit meer zien. Die stierf op 30 januari 1945, in de laatste oorlogswinter, zevenenvijftig jaar oud.

EEN BOEK DAT WAAR BLEEK TE ZIJN

In Stanislau was weinig te doen en weinig te lezen. Hans had een Bijbel. Volgens een van de biografieën begon hij erin te lezen op aandringen van Riki. Hij las het Oude Testament, en hij las het met de vragen van een jonge intellectueel. Hij wilde weten wat erin stond, of het klopte, of het iets betekende.

Hij schreef later: terwijl ik las, kwam ik langzaam tot de overtuiging dat de Bijbel ons de waarheid openbaart.

Het was geen plotselinge bekering met tranen en een groot moment. Het was een verandering van denken, die langzaam groeide. Hij begon een studie te schrijven over de profetie in het Oude en het Nieuwe Testament. Hij droeg die op aan Riki. Hij hoopte haar te laten lezen wat hij had ontdekt in de boeken van haar eigen volk.

In het kamp ontmoette hij een andere officier, die vijftientwintig jaar ouder was. Hij heette Johan Mekkes en hij was een overtuigd gereformeerd christen en filosoof. Mekkes vertelde Hans over de filosofie van Herman Dooyeweerd, de Amsterdamse hoogleraar die een christelijke kijk op de hele werkelijkheid had ontwikkeld: op wetenschap, kunst, recht, economie, alles. Voor Hans ging er een

wereld open. Geloven hoefde niet beperkt te blijven tot de zondag en de kerk. Christus was Heer over alles, ook over de muziek en de schilderkunst waar hij zo van hield.

Paulus schrijft: *Want uit Hem en door Hem en tot Hem zijn alle dingen.* (Romeinen 11:36). Die tekst zou boven het hele verdere leven van Hans Rookmaaker kunnen staan.

RIKI

Wat Hans in het kamp niet wist, was wat er intussen met Riki gebeurd was.

In augustus 1942 werden Riki Spetter en haar familie in Den Haag opgepakt. Ze werden naar Westerbork gebracht. Daar werd ze voor het laatst gezien op 18 augustus 1942. Ze werd naar Auschwitz gedeporteerd en daar vermoord, waarschijnlijk op 30 september 1942. De studie over de profetieën die Hans haar wilde geven, heeft haar nooit bereikt.

Hans hoorde er pas later van. Een vriendin van Riki, Anky Huitker, had hem geschreven wat er gebeurd was. Na de oorlog plaatsten ze advertenties in de krant om iets over haar te weten te komen. Er kwam geen antwoord dat hem hoop gaf.

Ik vind dat een van de moeilijkste stukken van zijn verhaal. Hij kwam tot geloof door een boek dat hij las met haar in gedachten. En zij werd vermoord voordat ze er iets van wist. Er staat geen troostend slot aan dit deel van het verhaal. Ook dat mag gezegd worden. Niet elk verdriet krijgt in dit leven een antwoord.

ANKY

Na de oorlog werd Hans in Den Haag gedoopt en lid van de Gereformeerde Kerk (vrijgemaakt). Hij besloot geen marineofficier meer te worden. In 1946 begon hij aan een studie kunstgeschiedenis in Amsterdam.

Hij en Anky Huitker kwamen elkaar steeds vaker tegen. Zij was een vriendin van Riki geweest, en het verdriet om haar bracht hen samen. Ook Anky was in Indië opgegroeid. In 1947 verloofden ze zich. In 1949 werd Anky gedoopt, en op 1 juni van dat jaar trouwden ze. Ze kregen drie kinderen: Hans, Kees en Marleen.

Anky was geen vrouw die in de schaduw stond. Ze was hartelijk, praktisch en had een open huis. Later leidde ze achtendertig jaar lang een hulporganisatie voor kinderen, Redt een Kind. Wat Hans in het openbaar deed, steunde zij thuis, en vaak ook daarbuiten.

GAUGUIN EN DE JAZZ

Hans was een begaafd student. Van 1949 tot 1956 schreef hij als kunstcriticus voor dagblad Trouw. Hij werd assistent aan de universiteit, eerst in Amsterdam en daarna in Leiden. In 1959 promoveerde hij op een proefschrift over de kunsttheorie van Paul Gauguin en zijn kring.

Intussen hield hij zijn liefde voor jazz en blues vast. In 1960 verscheen zijn boek *Jazz, blues en spirituals*. Hij werd Europees redacteur van een serie platen met oude Amerikaanse zwarte muziek. Hij vond dat de jazz na de jaren veertig, met de bebop, zijn ziel was kwijtgeraakt. Maar over de vroege jazz, de blues en de gospel kon hij met grote warmte schrijven. Hij hoorde er de stem van mensen in die geleden hadden en God aanroepen.

In 1961 maakte hij een reis door Noord-Amerika. In Chicago ging hij op een zondag met zijn vriend Calvin Seerveld naar de Greater Salem Baptist Church. Daar zong Mahalia Jackson, de grote gospelzangeres. Na de dienst nodigde ze hen bij haar thuis uit. Ze vertelde hen dat ze zelf liever zong met alleen piano of orgel, en dat de grote orkesten op haar platen de wens van de platenmaatschappij waren. Hans schreef later dat er geen twijfel aan was dat Mahalia een echte christen was.

EEN VRIENDSCHAP MET SCHAEFFER

De vriendschap met Francis Schaeffer groeide. Schaeffer vestigde zich met zijn vrouw Edith in Zwitserland en opende daar in 1955 L'Abri, wat schuilplaats betekent. Het was een huis waar jonge mensen met vragen over geloof en leven konden komen, eten, praten en studeren. Hans en Anky gingen er vaak naartoe. Hans gaf er lezingen en sprak met studenten tot diep in de nacht.

De twee mannen vulden elkaar aan. Een biografe schreef: als Schaeffer een evangelist was die een intellectueel was, dan was Rookmaaker een intellectueel die een evangelist was. Hans hielp Schaeffer om naar kunst te kijken. Schaeffer hielp Hans om zijn kennis te delen met gewone jonge mensen, niet alleen met vakgenoten.

In 1964 werd Hans gevraagd om aan de Vrije Universiteit in Amsterdam een vakgroep kunstgeschiedenis op te zetten. Hij nam het bijna meteen aan. Hij werd hoogleraar. Hij gaf colleges zonder papiertje, vrij en levendig. Een collega beschreef hem als briljant, strijdbaar, trouw, hardwerkend, onvoorspelbaar en heel gevoelig.

MODERNE KUNST EN DE DOOD VAN EEN CULTUUR

In 1970 verscheen in Engeland zijn bekendste boek: *Modern Art and the Death of a Culture*. Het werd ook in het Nederlands en in andere talen uitgegeven. Hans liet daarin zien hoe de westerse kunst in de negentiende en twintigste eeuw steeds meer had losgelaten wat ze eerder droeg: het geloof dat de werkelijkheid zin heeft, omdat God haar heeft gemaakt. Hij las de schilderijen als uitingen van een tijdgeest. Hij was kritisch over veel moderne kunst, maar hij keek er altijd serieus naar. Hij wilde niet dat christenen er alleen maar boos om werden. Hij wilde dat ze het begrepen.

Het boek werd in de jaren zeventig door duizenden jonge evangelische christenen gelezen, vooral in Engeland en Amerika. Voor velen was het de eerste keer dat iemand hun liet zien dat kunst en geloof samen konden gaan.

Na zijn dood verscheen een kleiner boek met een titel die bleef hangen: *Art Needs No Justification*, kunst hoeft zich niet te verantwoorden. Kunst hoefde volgens hem niet nuttig te zijn, geen preek te bevatten en geen evangelisatie te zijn om goed te zijn. Ze was een gave van God, net als een bloem of een zonsondergang. Er wordt hem een uitspraak toegeschreven die veel wordt aangehaald: Jezus kwam niet om ons christen te maken, Jezus kwam om ons volledig mens te maken. Of hij het precies zo heeft gezegd, heb ik niet kunnen nagaan. Het past wel bij alles wat hij schreef.

Niet iedereen was het met hem eens. Kunstkenners vonden zijn oordeel over moderne kunst soms te snel en te somber. Sommige christenen vonden juist dat hij te veel aandacht had voor de wereld. Hans hield het midden en liet zich niet in een hokje stoppen. Hij kon fel zijn in een discussie. Maar wie bij hem thuis kwam, vond vooral een warme, bescheiden man.

L'ABRI IN NEDERLAND

Hans en Anky begonnen in hun eigen huis een Nederlandse tak van L'Abri. Studenten kwamen langs om te praten over geloof, kunst en filosofie. In 1971 verhuisde het werk naar een groot huis, Huize Kortenhoeve, in Eck en Wiel in de Betuwe. Net als in Zwitserland konden mensen er een tijd verblijven, studeren en hun vragen stellen.

Het was voor die tijd ongewoon. In Nederland waren veel kerken nog vooral bezig met hun eigen leden en hun eigen leer. Hans en Anky openden hun deur voor twijfelaars, kunstenaars en zoekende studenten, gelovig of niet. Hij nam vrouwen net zo serieus als mannen. Dat was in die kringen in de jaren zestig en zeventig ook ongewoon.

EEN ZONDAG IN MAART

Op zondag 13 maart 1977 ging Hans 's morgens naar de kerk in de nieuwe kapel van L'Abri in Eck en Wiel. Die was net in gebruik genomen. 's Avonds stierf hij plotseling. Hij was vijfenvijftig.

Het was een schok voor zijn familie, zijn studenten en zijn vrienden over de hele wereld. Francis Schaeffer verloor een van zijn beste vrienden. Anky leefde nog bijna zesentwintig jaar. Zij stierf in 2003. Hun dochter Marleen Hengelaar-Rookmaaker gaf later zijn verzamelde werken uit en richtte een website op over kunst en geloof.

EEN OPEN LEVEN

De biografie die Laurel Gasque over hem schreef, heeft als ondertitel *an open life*, een open leven. Dat is een goede samenvatting. Hans Rookmaaker had een open huis, een open blik en een open geest. Hij las de Bijbel niet als een muur om zich achter te verschuilen, maar als een venster op de hele werkelijkheid.

Ik denk dat zijn leven ons vandaag iets te zeggen heeft. Veel christenen weten niet goed wat ze met kunst, muziek en cultuur aan moeten. Ze vinden het verdacht, of ze nemen het klakkeloos over. Hans koos een derde weg. Hij keek, luisterde, dacht na, en vroeg zich af wat God ervan vond. En hij genoot. Van Bach, van Rembrandt, van Mahalia Jackson en van Jelly Roll Morton.

Paulus schreef aan de Filippenzen: *Verder, broeders, al wat waar is, al wat eerbaar is, al wat rechtvaardig is, al wat rein is, al wat lieflijk is, al wat welluidend is, als er enige deugd is en als er iets prijzenswaardigs is, bedenk dat.* (Filippenzen 4:8).

Zijn leven begon in de stilte van een kamp, met een boek dat hij las voor iemand die het nooit zou lezen. Het eindigde op een zondag, na een kerkdienst in een kapel die hij had helpen bouwen. Daartussen liet hij zien dat je met heel je hoofd en heel je hart kunt geloven. Durf jij dat ook, nadenken over je geloof zonder bang te zijn dat het breekt?

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte in Den Haag op 27 februari 1922; jeugd in Nederlands-Indië en vader in koloniale dienst; zijn liefde voor jazz, blues en gospel; verlovingsmet Riki Spetter; gevangenschap in Scheveningen en daarna als krijgsgevangene in Stanislaw en Neubrandenburg; zijn geloofskeuze in gevangenschap; de ontmoeting met J.P.A. Mekkes; de deportatie en dood van Riki Spetter in 1942; studie kunstgeschiedenis vanaf 1946; huwelijk met Anky Huitker in 1949; proefschrift over Gauguin in 1959; de vriendschap met Francis Schaeffer vanaf 1948; hoogleraar aan de Vrije Universiteit; *Modern Art and the Death of a Culture* (1970); L'Abri Nederland in Eck en Wiel; zijn dood op 13 maart 1977.

Alleen uit eigen getuigenis of familie: hoe hij in het kamp de Bijbel ging lezen en zijn zin daarover; de opdracht van zijn studie over de profetie aan Riki; het gesprek tot vier uur 's nachts met Schaeffer; zijn bezoek aan Mahalia Jackson en zijn oordeel over haar geloof.

Uit één bron (niet onafhankelijk gecontroleerd): dat hij bij zijn eerste arrestatie de eerste nacht al werd gepakt; dat de connecties van zijn vader hielpen bij zijn vrijlating; dat hij op aandringen van Riki de Bijbel ging lezen.

Onbevestigd of betwist: de uitspraak over Jezus die kwam om ons volledig mens te maken (wordt hem toegeschreven, maar ik vond de oorspronkelijke vindplaats niet); de universiteit waar hij promoveerde (de bronnen noemen zowel de Universiteit van Amsterdam als de Vrije Universiteit); het jaar waarin hij aan de Vrije Universiteit begon (1964 of 1965).

Duiding: zijn oordeel over de moderne kunst is door kunsthistorici vaak te somber gevonden. Voor een generatie evangelische christenen was hij juist degene die kunst en geloof weer bij elkaar bracht.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. L. Gasque, *Art and the Christian Mind. The Life and Work of H.R. Rookmaaker* (Wheaton 2005), ook verschenen als *Hans Rookmaaker. An Open Life*
2. L. Martin, *Hans Rookmaaker. A Biography* (Londen 1979)
3. M. Hengelaar-Rookmaaker (red.), *The Complete Works of Hans R. Rookmaaker* (Carlisle 2002-2003)
4. ArtWay, “H.R. (Hans) Rookmaaker (1922-1977). Art historian and reformational thinker” (artway.eu)
5. ArtWay, “Francis Schaeffer and Hans Rookmaaker” (artway.eu)
6. W. Edgar, recensie van Gasque, *Art and the Christian Mind*, *Reformation21* (2005)
7. E. Banas, “Music to the Glory of God”, Wheaton College Archives and Special Collections, 1 april 2023
8. Wikipedia EN, “Hans Rookmaaker” (geraadpleegd oktober 2026)
9. All of Life Redeemed, “Hans Rookmaaker”
10. H.R. Rookmaaker, *Modern Art and the Death of a Culture* (Londen 1970)
11. Joods Monument, gegevens over de familie Spetter

Arnol Kox: de man die riep in de winkelstraat

Wie tussen ongeveer 1972 en 2020 weleens in het centrum van Eindhoven heeft gewinkeld, heeft hem waarschijnlijk gehoord voordat hij hem zag. Een man met een lange baard, meestal in het wit gekleed, die met een stem als een scheepshoorn over de straat riep. Niemand is onsterfelijk! Bekeer u tot God, Hij zal u redden! Eeuwig leven!

Hij stond vaak tegenover het warenhuis van V&D, later op het 18 Septemberplein en bij het station. In zijn laatste jaren zat hij in een rolstoel. Hij had nog maar één been. Hij riep nog steeds.

De mensen noemden hem de Schreeuwjezus. Sommigen lachten om hem. Winkeliers stapten naar de rechter om van hem af te komen. Agenten schreven hem bekeuringen. En toen hij in juli 2020 stierf, schreef de burgemeester van Eindhoven dat een markant icoon van de stad was heengegaan. Hoe je ook over hem denkt, schreef hij, ook hij is Eindhoven.

Hij heette Arnol Kox. Hij was geen dominee, geen pastoor, geen evangelist met een organisatie achter zich. Hij was een man die na een ongeluk een boek ging lezen, en die daarna veertig jaar lang niet meer zijn mond kon houden.

Hij past misschien niet in het rijtje dat je bij een boek over mannen en vrouwen van God verwacht. Juist daarom staat hij hier.

BERGEIJK

Arnol Kox werd geboren op 11 oktober 1952 in Bergeijk, een dorp in de Kempen, ten zuiden van Eindhoven. Hij groeide op in het katholieke Brabant van de jaren vijftig en zestig, toen de kerk nog midden in het dorp stond en de klokken de dag indeelden. Zijn vrouw vertelde later dat het verhaal ging dat hij als jongen de kerk in vloog als hij een kerkklok hoorde. Of dat zo was, weet ik niet. Het is het soort familieverhaal dat je achteraf vertelt.

Hij werkte als jongen kort als hovenier en als elektricien. Over zijn verdere jeugd is weinig bekend. Hij heeft er zelf, voor zover ik kon nagaan, nooit veel over verteld.

NEGEN MAANDEN

Toen hij zestien was, kreeg hij een zwaar ongeluk met zijn brommer. Hij brak zijn schedelbasis, liep hersenletsel op en brak zijn been. Hij lag negen maanden in het ziekenhuis.

Negen maanden is lang voor een jongen van zestien. Je vrienden gaan door met hun leven, en jij ligt in een bed en kijkt naar het plafond. Hij zei er later zelf over: toen ik na een ernstig ongeluk negen maanden in het ziekenhuis lag, heb ik veel over de zin van het leven nagedacht.

In die maanden begon hij in de Bijbel te lezen. Wat hij precies las en wat er gebeurde, heeft hij niet in detail opgeschreven, en ik ken geen bron die het nauwkeurig beschrijft. Wel staat vast wat het gevolg was. Hij besloot dat hij de liefde van Jezus op straat ging verkondi-

gen. Hij was negentien toen hij begon. Hij heeft daarna, zo zei hij zelf, nooit meer iets anders gedaan.

Na het ongeluk kon hij geen gewoon werk meer doen. Hij werkte een tijd in de sociale werkplaats. Maar zijn eigenlijke werk was de straat.

NIEMAND IS ONSTERFELIJK

Je kunt je afvragen wat er gaande was in een jonge man die besluit om in een winkelstraat te gaan staan en mensen toe te roepen. Het is niet wat je meestal leert op catechisatie. De meeste christenen in Nederland worden geleerd dat geloof iets persoonlijks is, iets voor thuis en voor de kerk. Je deelt het als iemand ernaar vraagt, en dan bij voorkeur bescheiden.

Arnol Kox deed het anders. Hij riep. Hij sprak mensen aan die langs hem liepen met tassen vol boodschappen. Hij herhaalde steeds dezelfde boodschap, in korte zinnen. Niemand is onsterfelijk. Bekeer u. God zal u redden. Wil je nu leven, of wil je leven na je dood?

Het is een oude manier van preken. Johannes de Doper deed het in de woestijn: *Bekeer u, want het Koninkrijk der hemelen is nabijgekomen*. (Mattheüs 3:2). De profeten van Israël deden het op de pleinen van Jeruzalem. In de middeleeuwen trokken bedelmonniken door de steden. Ook in Nederland zijn er altijd straatpredikers geweest, van het Leger des Heils tot evangelisten met een megafoon. Maar weinigen hebben het zo lang en zo luid volgehouden als Arnol Kox.

Hij had ook humor. Aan het eind van een preek zei hij graag: bij mannen is het mannelijk, bij vrouwen vrouwelijk, en bij de Heer is het heerlijk. En toen hij vijfenzeestig werd, zei hij tegen een verslaggever: weet je wat me vanmorgen is overkomen? Ik heb een nieuwe dag gekregen, deze heb ik nog nooit gehad.

VOOR DE RECHTER

Niet iedereen kon het waarderen. Voor de winkeliers in de buurt was hij een bron van overlast. In 2008 stapten winkeliers naar de rechter om zijn luide preken te laten verbieden. Hij werd vrijgesproken. In 2009 bepaalde het gerechtshof in Den Bosch dat hij een boete van honderdvijftig euro kon krijgen als hij onnodig geluidsoverlast veroorzaakte. Hij beloofde om op één plek niet langer dan twintig minuten te preken. Een eerdere boete weigerde hij te betalen. Hij beriep zich op de vrijheid van godsdienst.

Ook de spoorwegen probeerden hem uit de stationshal te weren. In 2017 sprak de kantonrechter hem ook daarvan vrij. Hij was die dag net vijfenzestig geworden. Ze mogen me dubbel feliciteren, zei hij.

En dan waren er de duiven. Arnol Kox voerde de duiven in het centrum van de stad. Dat mocht niet. Hij vond het een goddelijke plicht. Hij kreeg boetes, en uiteindelijk een verbod van een jaar. De locoburgemeester van Eindhoven zei jaren later over hem dat hij een paradijsvogel was, en zeker geen heilige. Hij kreeg ook boetes voor het achterlaten van afval.

Ik vertel dit niet om hem belachelijk te maken. Hij was een eigenzinnig mens, die zich niet liet vertellen wat hij moest doen. Zijn vrouw zei het later zo: hij waaide niet met de wind mee en was overtuigd van zichzelf. Dat is een kracht en een zwakte tegelijk. Het maakte dat hij veertig jaar volhield. Het maakte ook dat hij soms met iedereen overhoop lag.

BIDDEN VOOR WIE SCHOLD

Hoe reageerde hij op de spot? Er werd veel om hem gelachen, en hij werd regelmatig uitgescholden.

Volgens de verhalen van de mensen om hem heen liet hij het niet aan zich komen. Hij bad voor de mensen die hem uitscholden. Dat is iets wat makkelijk klinkt en moeilijk is. Jezus zei: *Heb uw vijanden lief; zegen hen die u vervloeken.* (Mattheüs 5:44). Ik ken veel christenen,

mezelf inclusief, die al moeite hebben met een kritische opmerking op hun werk. Arnol Kox kreeg dagelijks spot over zich heen, en hij bleef staan.

Er waren ook mensen die hem anders zagen. Na zijn dood vertelde een jong meisje dat ze altijd haar verhaal bij hem kwijt kon. Hij gaf, zei ze, zo'n positieve energie aan de stad en aan haar. Voor haar was hij geen grap. Hij was iemand die er altijd was.

Er gaat ook een verhaal rond dat hij in 1996 een vrouw in een rolstoel de handen oplegde en voor haar bad, en dat zij een uur later naar huis liep. Dat verhaal wordt verteld door een Brabantse erfgoedstichting, als overlevering. Ik heb er geen andere bron voor gevonden, en ik vertel het dus met dat voorbehoud.

GERRY

In de Paterskerk in Eindhoven leerde hij Gerry Diederik kennen, een lerares Duits uit Kerkrade. Ze was getrouwd. Ze verliet haar man voor hem. In 2000 trouwden ze. Hij was zevenenzeventig.

Ook dat is een deel van zijn verhaal dat niet past in een plaatje van een heilige. Gerry heeft er zelf openlijk over gesproken. Ik wilde voor hem zorgen, zei ze. En ze wist waar ze aan begon. Ik wist dat Jezus voor hem op één stond, zei ze later. Daarna kwam moeder Maria, en dan kwam ik.

Die zin zegt ook iets over zijn geloof. Arnol Kox was rooms-katholiek, met een grote liefde voor Maria. Veel lezers van dit boek komen uit protestantse kerken, en zullen daar vragen bij hebben. Dat mag. Maar de kern van wat hij riep, was niet Maria. Het was Jezus, en de oproep om je tot God te bekeren voordat het te laat is.

Gerry zorgde twintig jaar voor hem. Ze bracht hem naar de stad, haalde hem op, regelde zijn verjaardagen en zat later aan zijn ziekenhuisbed.

EEN BEEN, EEN HART EN HET BLOED

Vanaf 2010 ging zijn gezondheid achteruit. Ongeveer in die tijd moest een van zijn benen worden geamputeerd. Gerry maakte er een grapje over. Hij kan in ieder geval nooit meer met het verkeerde been uit bed stappen, zei ze. Hij reed een tijd in een scootmobiel, tot de gemeente die terugvroeg omdat het niet veilig zou zijn in het verkeer. Daarna ging hij met de rolstoel.

In 2013 kreeg hij op de Markt in Eindhoven een hartaanval. Hij herstelde na een openhartoperatie. Hij verloor ook zijn petekind. En in de zomer van 2019 kreeg hij te horen dat zijn beenmerg bijna geen bloedcellen meer maakte. Het werd later leukemie.

Hij zei: ik denk dat het einde van mijn aardse bestaan nadert. Maar ik hou me vast aan het feit dat er dan voor mij een nieuw leven begint, omdat ik het paradijs binnenga. En een andere keer: op deze aarde heb ik het wel gezien, maar ik kom terug op een nieuwe aarde.

Zijn vrouw zei dat de kracht die hij uit zijn geloof putte enorm was. Zijn rust en opgewektheid, zei ze, maakten de familie ook rustig. Lichamelijk ging hij steeds verder achteruit. Maar de geest had de overhand, zei ze, en geestelijk was hij heel sterk.

DRIE UUR PER DAG

Vanaf november 2019 was hij weer in de stad te vinden. Gerry bracht hem elke dag met de auto naar het centrum. Langer dan drie uur mocht hij van haar niet blijven. Het gaf hem kracht, zei ze. Hij preekte vanuit zijn rolstoel, minder luid dan vroeger, maar nog steeds. Ook toen in het voorjaar van 2020 het coronavirus de straten leeg maakte, ging hij door.

Een wethouder van Eindhoven, Yassin Torunglu, begon een kaartenactie voor hem. Er kwamen er ongeveer tweehonderdvijftig, uit het hele land.

Begin juli 2020 werd hij uit het ziekenhuis ontslagen. De artsen konden niets meer voor hem doen. Op zondag 5 juli maakte hij een laatste ronde door de binnenstad. Mensen bleven staan om op de foto te gaan met hem. Er werd geklapt. Sommigen huilden. Een vrouw riep: het is de man van Eindhoven. Hij zei: het is pijnlijk om afscheid te nemen, maar ik heb mooie vooruitzichten. En hij keek naar de mensen die langs hem heen liepen, en zei nog één keer wat hij al veertig jaar zei: iedereen heeft altijd maar haast.

Tien dagen later, op 15 juli 2020, stierf hij in het Catharina Ziekenhuis in Eindhoven. Hij was zevenenzestig.

AFSCHIED

Hij lag opgebaard in een witte kist in de aula van een begraafplaats in Eindhoven. Om de kist stonden kaarsen en karikaturen die mensen van hem hadden gemaakt. Aan de muur hingen zijn pamfletten. Bezoekers werd gevraagd om een gift te doen aan het straatpastoraat. De uitvaart was in de Sint-Trudokerk in Strijp, de wijk waar hij woonde. Hij werd begraven op het kerkhof achter die kerk.

De Brabantse schrijver Wim Daniëls schreef: ik zie het voor me. Arnol die Jezus omhelst. En roept: ik wist het wel, ik wist het wel.

In 2026, op Goede Vrijdag, werd vlak bij het kerkhof een pad naar hem genoemd: het Arnol Koxpad. Langs het pad staan borden met zijn spreken, sommige in zijn eigen handschrift. Het is geen officiële straatnaam. In Eindhoven mag een straat pas tien jaar na iemands dood naar hem worden genoemd. Maar de buurt wilde niet wachten.

DE DWAASHEID VAN DE PREDIKING

Wat moet je met zo'n leven? Je kunt je afvragen of Arnol Kox in dit boek hoort. Hij was geen theoloog, geen stichter, geen leider. Over zijn leer weten we weinig. Zijn manier van preken stootte veel

mensen af. Hij was eigenzinnig, kreeg boetes en trouwde met een vrouw die voor hem haar huwelijk verliet. Ook dat moet gezegd worden.

En toch. Hij deed veertig jaar lang, elke dag, wat de meeste christenen nooit durven. Hij zei hardop dat het leven eindig is en dat God redt. Hij deed het in de regen en de kou, met één been en later met leukemie. Hij kreeg er vooral spot en boetes voor terug. Paulus schreef: *Want het woord van het kruis is voor hen die verloren gaan wel dwaasheid, maar voor ons die behouden worden, is het een kracht van God.* (1 Korintheërs 1:18). En verderop: *heeft het God behaagd door de dwaasheid van de prediking zalig te maken hen die geloven.* (1 Korintheërs 1:21).

Hoeveel mensen er door zijn roepen tot geloof kwamen, weet niemand. Het staat nergens geregistreerd. Misschien niemand, misschien velen. Misschien was er een student die jaren later, bij een sterfbed of een crisis, opeens weer die stem hoorde: niemand is onsterfelijk.

Ik denk niet dat je Arnol Kox hoeft na te doen. Weinigen zijn geroepen om in een winkelstraat te staan schreeuwen. Maar je kunt je wel afvragen wat zijn leven over het jouwe zegt. Hij was niet bang om voor gek te staan. Hij hield vol toen het pijn deed. En hij zag de haast van de mensen om hem heen, en wilde dat ze even stilstonden.

Iedereen heeft altijd maar haast, zei hij. Heb jij vandaag tijd om stil te staan?

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte in Bergeijk op 11 oktober 1952; het bromfietsongeluk op zijn zestiende en het lange ziekenhuisverblijf; ongeveer veertig jaar straatprediking in Eindhoven; de bijnaam Schreeuwjezus; de rechtszaken van 2008, 2009 en 2017; de boetes en het verbod rond het voeren van duiven; het huwelijk met Gerry Diederik in 2000; zijn hartaanval in 2013 en

de leukemie vanaf 2019; zijn laatste ronde op 5 juli 2020; zijn dood op 15 juli 2020 in Eindhoven; zijn begrafenis bij de Sint-Trudokerk; het Arnol Koxpad (2026).

Alleen uit eigen getuigenis of van zijn vrouw: dat hij in het ziekenhuis de Bijbel ging lezen en daar besloot te gaan preken; dat hij na zijn negentiende niets anders meer deed; dat hij bad voor wie hem uitscholden; het verhaal over de kerkklokken in zijn jeugd; zijn uitspraken over zijn sterven.

Uit één bron (niet onafhankelijk gecontroleerd): de genezing van een vrouw in een rolstoel in 1996, die alleen als overlevering wordt genoemd door een erfgoedstichting; het verlies van zijn petekind; het jaar van de amputatie van zijn been (rond 2009 of 2010).

Onbevestigd: details over zijn jeugd, zijn opvoeding en het precieze verloop van zijn bekering. Er bestaat geen biografie van hem; dit hoofdstuk steunt vooral op berichten van de regionale en landelijke pers.

Duiding: Kox was voor de een een held van het geloof, voor de ander een kleurrijke dwaas of een overlastgever. De gemeente Eindhoven en veel inwoners hebben na zijn dood vooral zijn trouw en zijn eigenheid geëerd.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. NOS, 15 juli 2020, "Eindhovense stadsprediker Arnol Kox overleden"
2. Omroep Brabant, 15 juli 2020, "Stadsprediker Arnol Kox (67) overleden aan leukemie: niemand is onsterfelijk"
3. Omroep Brabant, 5 juli 2020, "Nog één keer roepen voor God: de laatste ronde van terminale Arnol Kox door Eindhoven"
4. Omroep Brabant, 18 juli 2020, "Eindhoven neemt afscheid van Arnol Kox"
5. Omroep Brabant, 15 juli 2020, "Bekende en onbekende Brabanders herdenken Arnol Kox"

6. Omroep Brabant, 30 september, 17 oktober en 4 november 2019, berichten over zijn ziekte
7. Omroep Brabant, 11 oktober 2017, “Luidruchtige stadsprediker Arnol Kox is 65 geworden”
8. Omroep Brabant, 7 juli 2022, “Stadsprediker Arnol Kox heeft eventjes zijn eigen plein in Eindhoven”
9. Omroep Brabant, 11 maart en 4 april 2026, over het Arnol Koxpad
10. DutchNews, 27 maart 2009, “Eindhoven street preacher fined for noise”
11. Wikipedia EN, “Arnol Kox” (geraadpleegd oktober 2026)

Nawoord

Acht levens, van Bergen in 1522 tot Eindhoven in 2020. Een glasschilder die zijn belijdenis over een kasteelmuur gooide. Een geleerde vrouw die het betere deel koos. Een dragonder die blootsvoets ging. Een weesvader en een weesmoeder die zonder geld begonnen. Een boer die zijn deur openzette. Een theologe die de leugen niet wilde zwijgen. Een kunsthistoricus die in een kamp de Bijbel ging lezen. Een man die riep in de winkelstraat.

Ze verschillen enorm. Een martelaar en een labadiste, een zending en een verzetsman, een vrijgemaakte hoogleraar en een katholieke straatprediker. Wat ze delen, is dat ze ergens werden stilgezet. Door een catechismusvraag, door de dood van een broer, door een verdrinking, door een gevangeniscel, door negen maanden in een ziekenhuisbed. En dat ze daarna niet meer konden doen alsof er niets gebeurd was.

Opvallend veel van hen betaalden een prijs. Vier van hen zaten om hun geloof of hun verzet gevangen. Twee stierven er een geweld-

dadige dood om. Bijna allemaal werden ze door een deel van hun tijdgenoten uitgelachen, gewantrouwd of tegengewerkt. Sommigen gaven daar zelf ook aanleiding toe. Ik heb geprobeerd daar eerlijk over te zijn. Dat maakt hun verhalen niet kleiner. Het maakt ze dicht-ter bij ons.

Bij elk hoofdstuk staat wat vaststaat, wat alleen uit hun eigen getui-genis bekend is en wat onzeker blijft. Zo kun je zelf nagaan waar je op bouwt. De bronnen staan erbij.

Er zijn nog veel meer Nederlandse mannen en vrouwen van God over wie een hoofdstuk geschreven kan worden. Misschien ken jij er een, uit je eigen familie, je eigen dorp of je eigen kerk, wiens naam bijna vergeten is. Vertel het verhaal door. Maar vertel het eerlijk.

Denk aan uw voorgangers, die het Woord van God tot u gesproken hebben. Let op de uitkomst van hun levenswandel, en volg hun geloof na. (Hebree-ën 13:7)